

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ПРАВ ЛЮДИНИ

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УКРАЇНІ

**ЗВІТ
2020**

Звіт підготовано за підтримки Міністерства економічного співробітництва
та розвитку Німеччини

Звіт підготовано за підтримки Міністерства економічного співробітництва та розвитку
Німеччини

Право на справедливий суд в Україні

Редактор: А. Ф. Алексєєв

26 лютого 2021 р.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ПРАВ ЛЮДИНИ

International Council, Borsigallee 9, 60486 Frankfurt am Main
(Germany)

Українська секція
Пл. Лесі Українки 1, 01196 Київ (Україна)

Зміст

Вступ	7
1. Дотримання права на справедливий суд в Україні, аналіз ситуації, виявлення проблемних тенденцій	9
1.1. Порухення принципу розумних строків судового процесу	9
1.2. Включення в доказову базу «сумнівних» доказів	13
1.3. Неправильне використання та/або ігнорування практики ЄСПЛ	16
1.4. Порухення права на захист	17
1.5. Автоматичне продовження тримання під вартою	20
1.6. Інші порухення	23
1.7. Позитивні тенденції	24
1.8. Висновки	25
2. Аналіз статистичних даних	26
2.1. Особлива ситуація в справах А. Татаринцева і О. Мельника	26
2.2. Публічність судових слухань	26
2.3. Ситуація з дотриманням права на справедливий суд в українських судах	27
2.4. Судові засідання	29
2.5. Співвідношення кількості виявлених порухень з інкримінованими злочинами	30
2.6. Рівність сторін	32
2.7. Дисбаланс процесів	33
2.8. Взаємозв'язок обвинувачення та кількості порухень у судовому процесі .	33
2.9. Висновки	36
А. Звіт підготували	42

Скорочення

АСДС	Автоматизована система документообігу суду
АТО	Антитерористична операція
ВРУ	Верховна рада України
Європейська конвенція	Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	Європейський союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗУ	Закон України
ІТТ	Ізолятор тимчасового тримання
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МВФ	Міжнародний валютний фонд
МТПЛ	Міжнародне товариство прав людини
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОРДЛО	Окремі райони Донецької та Луганської області
СБУ	Служба безпеки України
СІЗО	Слідчий ізолятор
КДКА	Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
ЕКОСОП	Економічна і Соціальна Рада

Міжнародне товариство прав людини об'єднує представників правозахисного руху з багатьох країн, розташованих на всіх континентах. 10 грудня 1993 року 25 українських правозахисників – членів МТПЛ – заснували Міжнародну громадську організацію «Міжнародне товариство прав людини - Українська секція». Сьогодні Українська секція налічує понад 3500 членів.

Моніторинг судових процесів завжди був важливим інструментом. У 2020 році було опубліковано понад 150 звітів про судові процеси в Україні. Річний звіт, заснований на цих звітах, складається з трьох частин: перша частина – виявлення негативних тенденцій в судовій системі, друга частина – аналіз зібраних статистичних даних і третя частина – короткі звіти про моніторинг судових засідань.

Зустрівшись з юристами, які брали участь в написанні цієї доповіді, я повинен підкреслити важливість такої об'єктивної інформації про ситуацію в Україні та її значення для міжнародної спільноти. Неупереджені доповіді, подібні до цієї, є невід'ємною частиною європейського громадянського суспільства та ідеї сучасної демократії.

Захист правозахисників і юристів представляє собою серйозне завдання для МТПЛ, Організації об'єднаних націй та інших міжнародних правозахисних організацій. Пропаганда діяльності правозахисників часто є ефективним способом посилення їх захисту.

Однак юристи, які прагнуть захистити права обвинувачених, часто стикаються з ризиком переслідування з боку тих, хто вважає за краще тримати такі кримінальні справи в таємниці і поза полем зору громадськості. Важливо, щоб правозахисні організації ретельно зважували цінність публічного поширення інформації і можливість того, що при цьому вони можуть піддати юристів або інших правозахисників фізичному ризику.

Права людини не були викувані світовою спільнотою прекрасним сонячним днем або під час літньої відпустки, це сталося в 1948 році після найстрашнішої війни за всю історію людства. Хоча початок прав людини слід шукати ще до цього часу в правилах для ведення війни, в правилах Червоного хреста, покликаних створити мінімальні стандарти навіть в умовах війни.

Тому за часів заворушень, за часів цивільних і міжнаціональних війн не час відмовлятися від прав людини, навпаки, це період коли варто ще більше підкреслити, що всі люди поділяють одні й ті ж права людини і людську гідність; що головне і найбагатіше завдання всіх держав полягає в їх збереженні. Це включає в себе необхідність того, щоб держава стежила за своєю власною діяльністю – в політичній історії це називається системою стримувань і противаг, – і необхідність спостерігати і оцінювати діяльність держави з боку громадянського суспільства.

Образ прав людини геніальний, з нього можна витягти найбільш важливі характеристики прав людини.

Права людини універсальні. Вони просто стосуються людей.

Права людини індивідуальні, оскільки люди існують тільки як окремі особи.

Вони, однак, також є соціальними, оскільки людина ніколи не існує одна. Скоріше, суспільство завжди складається з людей і права поширюються на всіх одночасно.

Вони егалітарні, тому що вони є похідними від того, що робить людей однаковими, а не від того, що відрізняє людей або покладено на них.

Права людини передують державі, тому що бути людиною передує всьому іншому.

Права людини підлягають виконанню, тобто це не тільки зауваження, апеляції або вимоги; скоріше, це права, які можуть бути приведені у виконання за допомогою суду.

Вони неподільні, тому що люди самі по собі неподільні, саме людина, а не політична система або ідеологія знаходиться в центрі.

Вони є невідчужуваними (тобто їх не можна відняти у людини), оскільки людина, навіть у гіршій ситуації або будучи злочинцем, залишається людиною.

*Проф. д-р Томас Шіррмахер
Президент Міжнародної ради МТПЛ*

Про організацію

Міжнародне товариство прав людини та його національні секції є незалежними неурядовими правозахисними організаціями, діяльність яких ґрунтується на Загальній декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй. МТПЛ прагне сприяти міжнародному взаєморозумінню і терпимості у всіх областях культури і суспільства. Це некомерційна організація, незалежна від усіх політичних партій, урядів або релігійних груп. Ми виходимо з того, що реалізація прав людини і поліпшення соціальних умов не можуть здійснюватися за допомогою застосування сили. МТПЛ був заснований в 1972 році з метою надання підтримки особам, які поділяють цей принцип і прагнуть відстоювати свої права ненасильницьким шляхом.

Наше товариство налічує близько 30 000 членів в 38 країнах світу. МТПЛ має консультативний статус (Реєстр) при ЕКОСОП Організації Об'єднаних Націй, консультативний статус при Раді Європи, статус спостерігача при Організації Африканських Держав і в управлінні громадської інформації Організації Об'єднаних Націй.

Основними джерелами фінансування МТПЛ є пожертвування та членські внески. Пріоритетними напрямками нашої роботи є:

- а) підтримка окремих осіб або груп, які зазнають переслідувань, тюремного ув'язнення та/або дискримінації;
- б) інформування громадськості про порушення прав людини;
- в) просвітницька діяльність у сфері прав людини;
- г) гуманітарна допомога.

Вступ

У 2020 році Міжнародне товариство прав людини продовжило проведення моніторингу дотримання права на справедливий суд в Україні¹. Моніторинг проводився у межах проекту Міністерства економічного розвитку і співробітництва Федеративної республіки Німеччина «Зміцнення верховенства права в Україні».

Уже четвертий рік поспіль нам вдається значно збільшувати об'єм роботи. За 2020 рік був проведений моніторинг 157 судових засідань. Кількість судових процесів, за якими здійснюється моніторинг, продовжує зростати (2017 – 9 процесів, 2018 – 18 процесів, 2019 – 42 процеса, 2020 – 72 процеса) (див. рис. 0.1).

Незважаючи на складнощі, викликані пандемією коронавірусу і подальшими карантинними заходами, МТПЛ не тільки збільшив «кількісні показники» моніторингу судових справ, але й продовжив проводити робочі зустрічі, що були заплановані в рамках проекту «Зміцнення верховенства права в Україні».

У 2020 році ми провели 12 робочих зустрічей та круглих столів у шести регіонах України (Київ, Харків, Полтава, Запоріжжя, Житомир, Львів). У рамках цих заходів ми продовжили налагоджувати робочі зв'язки у регіонах, а також ознайомили представників місцевої юридичної спільноти з результатами вже виконаної роботи, обговорили проблеми, з якими зіштовхується судова система, окреслили контури подальшої спільної роботи. Всього заходи 2020 року зібрали 165 учасників. За два роки проекту наші заходи відвідали 294 учасника (включаючи 129 учасників круглих столів, що відбулися у 2019 році).

У заходах, пов'язаних з реалізацією проекту (круглі столи, моніторинг судових засі-

дань, зустрічі зі студентами в університетах) активно брали участь студенти юридичних ВНЗ та факультетів з різних регіонів країни. Організатори проекту провели переговори з представниками Київського університету ім. Бориса Грінченка, Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, Полтавського юридичного інституту та Харківського національного університету внутрішніх справ про проходження студентами офіційної практики в МТПЛ. У 2020 році освітній напрям у сфері зміцнення верховенства права також розповсюдився на адвокатуру. У жовтні 2020 спеціалісти МТПЛ провели вебінар «Використання практики ЄСПЛ та інструментарію МТПЛ», сертифікований КДКА, у якому взяли участь більше 1700 адвокатів Дніпропетровської та Запорізької областей.

У минулому році наша робота вийшла на міжнародний рівень – спеціалісти МТПЛ почали моніторинг дотримання права на справедливий суд у Вірменії. Були опубліковані перші звіти з результатами моніторингу судових засідань у цій країні.

Моніторинг, як напрям правозахисної діяльності, сприяє підвищенню прозорості процесу судочинства і є засобом підтримання права на відкритий судовий розгляд. За час моніторингу ми неодноразово переконувалися, що присутність спостерігачів підштовхує суди до вдосконалення дотримання гарантій справедливого судового розгляду та формування довіри до судочинства. Моніторинг судових процесів здійснюється у вигляді довгострокової програми, стає унікальним інструментом діагностики роботи ключових компонентів системи правосуддя. Це є особливо актуальним в період проведення чергової судової реформи в Україні. Крім того, на думку експертів ОБСЄ, програми моніторингу судових процесів є також ефективним механізмом навчання та залучення юристів й організацій до процесу реформування систем правосуддя².

¹Робота за даним напрямом була почата у 2017-му році. З деталями роботи попередніх років можна ознайомитися у звітах «Моніторинг дотримання права на справедливий суд в Україні. 2017», «Право на справедливий суд в Україні. 2018» и «Право на справедливий суд в Україні. 2019»

²С. 11 «Моніторинг судових процесів. Довідковий

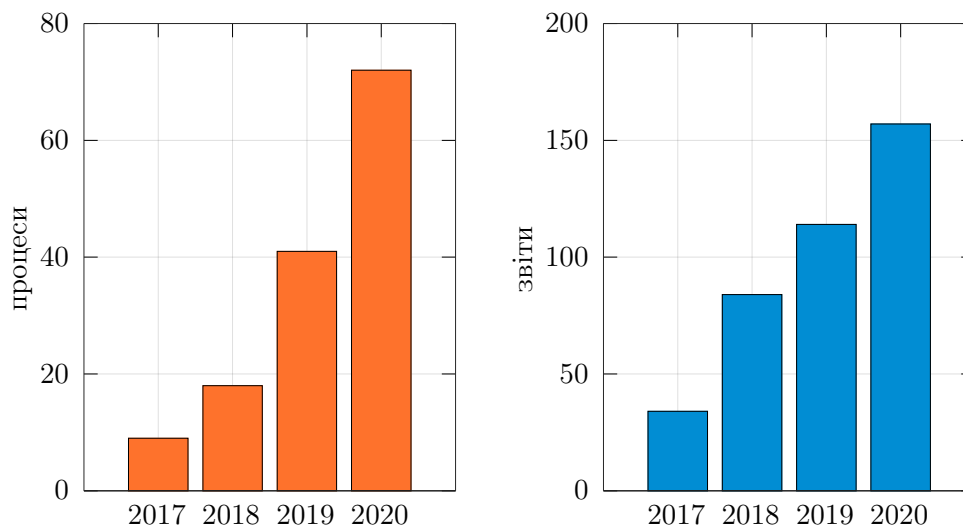

Рис. 0.1.: Динаміка моніторингу

Як і в попередні роки, основною формою моніторингу, що проводився МТПЛ, залишається відвідування спостерігачами судових засідань (сумарний час судових засідань, за якими були підготовлені звіти у 2020 році перевищує 346 годин або ж 43 повних робочих дні) та опублікування звітів за результатами судових слухань. Необхідно відмітити, що у зв'язку з карантинними обмеженнями, викликаними пандемією коронавірусу, частина спостережень здійснювалася з використанням офіційних трансляцій судових засідань. У своїй роботі експерти МТПЛ активно взаємодіяли з представниками адвокатури та суду, обмінювалися інформацією під час робочих зустрічей та відвідування судових засідань, а також домовлялися з судами про проведення відеотрансляцій судових засідань конкретних кримінальних справ. Важливою частиною даної діяльності є спілкування з підсудними та їх родичами. Матеріали моніторингу регулярно публікуються на інтернет-ресурсах МТПЛ, поширюються серед політиків та громадських діячів країн ЄС, українських, європейських

та американських адвокатів та правозахисників, представників моніторингової місії ОБСЄ в Україні та інших заінтересованих осіб.

У річному звіті ми вчергове намагатимемося виділити основні негативні тенденції у сфері порушення прав людини, виявлені в процесі моніторингу, та кваліфікувати їх, опираючись на джерела міжнародного права у галузі прав людини, у першу чергу – Європейську конвенцію і практику ЄСПЛ, а також проаналізувати зібрану у ході моніторингу статистичну інформацію та порівняти отримані дані з інформацією, зібраною за попередні роки.

Традиційно, звіт складається з трьох частин: перша частина – розгляд негативних тенденцій, виявлених у сфері судочинства, друга частина – аналіз зібраних статистичних даних і третя частина – звіти за моніторингом судових засідань, що стали джерелом при підготовці самого звіту.

«Посібник для практиків» опубліковано Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ) Ul.Miodowa 10 00 -251 Warsaw Poland

1. Дотримання права на справедливий суд в Україні, аналіз ситуації, виявлення проблемних тенденцій

У ході моніторингу, спираючись на виявлені негативні тенденції минулих років, ми збирали дані відносно випадків порушення права на справедливий суд, зафіксованих нашими спостерігачами у 2020 році. На основі отриманої інформації був сформований список негативних тенденцій за 2020 рік.

Всього, за звітний період, спостерігачами МТПЛ було зафіксовано 243 порушення прав людини. Варто відмітити, що ця цифра на 130% перевищує кількість порушень виявлених у 2019 році¹, хоча загальна цифра проведених спостережень, порівняно з минулим роком, виросла лише на 30%². Причини такого різкого погіршення будуть розглянуті нижче.

З кожним з порушень, про які йтиме мова у даній частині звіту, ми неодноразово стикалися в ході моніторингу різноманітних кримінальних процесів. Саме «питома вага» кожної групи порушень по відношенню до загальної кількості виявлених порушень дає можливість говорити про наявність сталих негативних тенденцій, причому з кожною з них спостерігачі та експерти МТПЛ зіштовхувалися попередні роки (див. табл. 1.1).

Кажучи про негативні тенденції, не можна не звернути увагу і на позитивні аспекти, виявлені в ході моніторингу. Наприклад, у 21% слухань наші спостерігачі не зафіксували порушень. Тема позитивних тенденцій буде більш детально порушена у даному розділі.

Традиційно в своїй оцінці порушень міжнародних норм прав людини, ми, в першу чергу, опиралися на Європейську конвенцію та уточнюючу її практику ЄСПЛ.

До виявлених тенденцій можна віднести:

- а) порушення принципу розумних строків судового процесу;

- б) включення у доказову базу «сумнівних» доказів;
- в) некоректне використання та/або ігнорування практики ЄСПЛ;
- г) автоматичне продовження тримання під вартою;
- д) порушення права на захист;
- е) інші порушення;
- ж) позитивні тенденції.

Розглянемо їх більш детально.

1.1. Порушення принципу розумних строків судового процесу

Вже не перший рік порушення принципу розумних строків судового процесу є найбільш частим порушенням, що фіксується спостерігачами МТПЛ. На жаль, 2020 рік не став виключенням. Результати моніторингу вказують на значні проблеми з дотриманням статті 6 Європейської конвенції, яка, серед іншого, декларує обов'язок держави забезпечити особі, якій пред'явили будь-яке кримінальне обвинувачення, справедливий судовий розгляд справи у розумний строк.

Відмітимо, що у кримінальному процесі дотримання принципу розумних строків має найвище значення, оскільки часто до підозрюваних/обвинувачених застосовується запобіжний захід обмежуючий свободу – тримання під вартою. Тому, у випадку порушення розумних строків, права невинуватої особи (з точки зору презумпції невинуватості) залишаються «обмеженими» безпідставно довго, що, крім іншого, можна розцінювати як нелюдське ставлення та тортури (стаття 3 Європейської конвенції).

¹106 порушень

²у 2019 опубліковано 114 звітів

Порушення принципу розумних строків судового процесу	36%
Включення у доказову базу «сумнівних» доказів	21%
Автоматичне продовження тримання під вартою	18%
Некоректне використання та/або ігнорування практики ЄСПЛ	17%
Порушення права на захист	16%
Ігнорування рішень суду	13%
Тортури та принижуюче людську гідність ставлення	11%
Інше	11%
Покладення тягара доказування на адвокатів	7%
Тиск на суд	2%
Тиск на адвокатів	1%
Блокування участі у суді звинувачених та/або свідків	0%

Табл. 1.1.: «притома вага» кожної групи порушень по відношенню до загальної кількості відвіданих спостерігачами судових засідань

У 2020 році в багатьох процесах виявлена велика кількість порушень принципу розумних строків. Наприклад, у найбільш гучному провадженні по справі экс-президента України Віктора Януковича, пов'язаному з масовими протестами на Майдані Незалежності у 2014 році, досудове розслідування триває вже більше шести років наперекір тому, що КПК України для такого роду проваджень передбачає максимальний строк досудового розслідування – вісімнадцять місяців. Розгляд одного питання, яке стосується запобіжного заходу (спочатку його обрання, потім відміна, а потім – роз'яснення свого рішення судом за клопотанням прокурорів) триває вже півроку³.

Справа Віталія Собенка й Артура Мельника перебуває на стадії підготовчого розгляду ще з 2014 року. Дуже часто засідання не можуть відбутися, наприклад, через неявку учасників⁴. Така ж ситуація спостерігалася і в інших справах⁵ і може мати ознаки затягування процесу. У справі Івана Шурмана, де захисник систематично подавала клопотання про перенесення засідання через те, що вона не може бути присутньою, суд був вимушений залучати «державного

захисника» для вирішення лише одного питання – продовження запобіжного заходу⁶. У судовому процесі проти опозиційного журналіста Василя Муравицького засідання переносилися через неявку, за незрозумілих причин, адвоката С. Новицької. Хоч право обвинуваченого на захист не порушувалося, так як на засіданнях був присутній новий адвокат А. Гожий, розгляд справи відкладався виключно з метою офіційного визнання розірвання договору між журналістом та одним з його адвокатів, що саме по собі не може перешкоджати розгляду справи по суті^{7,8}.

У справі І. Близнюка та інших відмічалася систематична неявка потерпілих, сторони обвинувачення чи свідків^{9,10,11}. Також, у цій же справі, та ряді інших процесів, дуже часто відбувалися затримки в розгляді справи по причині неявки свідків або ж через те, що прокурор не забезпечив явки свід-

³ Див. Моніторинг справи Януковича В.Ф. (від 22.12.2020)

⁴ Див. Моніторинг справи Собенка Віталія Андрійовича й Мельникова Артура Владиславовича (засідання 29.01.2020)

⁵ Див. Моніторинг справи Дмитра Губіна (засідання 21.02.2020)

⁶ Див. Моніторинг справи Шурмана Івана Володимировича (засідання від 24.11.2020)

⁷ Див. Моніторинг справи Василя Муравицького (судове засідання 18.02.2020)

⁸ Див. Моніторинг справи В. Муравицького (судове засідання 20.03.2020)

⁹ Див. Моніторинг кримінального провадження Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповського Ю.М. (засідання 10.03. і 11.03.2020)

¹⁰ Див. Моніторинг кримінального провадження Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповського Ю.М. (02 липня 2020)

¹¹ Див. Моніторинг кримінального процесу Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповського Ю.М. (15.10.2020 року)

ків^{12,13,14,15}.

Вчергове, варто звернути увагу на справу Олександра Мельника та інших, у якій постійні затримки відбуваються через те, що колегія суддів не може зібратися у повному складі. Саме через це розгляд справи, яка і так слухається вже шість років, не рухається зовсім¹⁶.

Проблема з повільним «просуванням» справи існує й у провадженні Н. Штепи. Даний судовий розгляд досі перебуває на стадії підготовчого судового засідання (хоча обвинувальний акт був поданий ще у 2014 році), часто судді відмовляються від справи (наприклад, заявляють самовідвід) і розгляд починається спочатку вже вп'яте¹⁷. Відмічалось і те, що засідання призначалися, але не відбувалися за різними причинами (занятість адвокатів, занятість обвинуваченої) чи відбулися, але на них вирішувалися виключно процесуальні питання^{18,19}. Схожа ситуація спостерігалася у справах О. Щеголева²⁰, Н. Шаповала²¹, І.Близнюка та інших²², де на судових засіданнях вирішувалися виключно питання продовження запобіжного заходу.

¹² Див. Моніторинг кримінального провадження Штепи Нелі Ігорівни (18.09.2020)

¹³ Див. Моніторинг кримінального процесу Мокринського Василя і Франківського Романа (засідання 13.10.2020)

¹⁴ Див. Моніторинг кримінального процесу Росецьова Антона Олександровича і Божого Ярослава Юрійовича (26.10.2020)

¹⁵ Див. Моніторинг кримінального провадження Войтенка М.С., Плавака А.Д., Косолапи А.П., Богайчука Р.В., Сидорука В.М. (20 листопада 2020 року)

¹⁶ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (19.11.2020)

¹⁷ Див. Моніторинг кримінального провадження Штепи Нелі Ігорівни (засідання 17.08.2020)

¹⁸ Див. Моніторинг кримінального провадження Штепи Нелі Ігорівни (засідання 07.10.2020, 16.10.2020)

¹⁹ Див. Моніторинг кримінального провадження Штепи Нелі Ігорівни (04.09.2020, 10.09.2020)

²⁰ Див. Моніторинг справи Олександра Щеголева (засідання від 18.09.2020)

²¹ Див. Моніторинг кримінального провадження Шаповала Н.П. (засідання 27.04)

²² Див. моніторинг кримінального провадження Близнюка І.А., Головкіна А.О., Хлаповського Ю.М. (засідання 10.08.2020)

Іноді затримки відбувалися через те, що однією зі сторін на засіданнях надавалися докази, які не мають прямого відношення до обвинувачення і ніяк не сприяють суду в розгляді справи. Спостерігачі відзначали подібну ситуацію в справі І. Близнюка та інших²³ і в справі Н. Сорокопуда²⁴.

Варто відзначити, що відкладання засідань відбувалося з різних причин, в т.ч. і через невідповідність прокурорів або тому, що прокурорам повертали обвинувальний акт для усунення неточностей^{25,26,27}. Це негативно впливає на дотримання розумних строків розгляду справи.

Також, не раз спостерігачі відзначали ситуацію, коли судами не розглядалися процесуальні документи в належний термін, що теж негативно позначається на дотриманні принципу розумних строків²⁸. Наприклад, у відомій справі О. Мельника та інших, де перегляд ухвал про продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою здійснювався вже після закінчення термінів їх дії, тобто після чергового продовження тримання під вартою судом першої інстанції²⁹.

Погана організація судового процесу – ще один з факторів, який також порушує принцип розумності строків судового розгляду. Наприклад, у справі журналіста Павла Волкова, на початку судового засідання колегія суддів заявила про те, що розгляд справи потрібно перенести в зв'язку з тим, що одна

²³ См. Моніторинг кримінального процесу Близнюка І.А., Головкіна А.О., Хлаповського Ю.М. (19.11.2020 року)

²⁴ Моніторинг кримінального провадження Сорокопуда Миколи Олександровича, Омелянюка Миколи Володимировича (23 грудня 2020 року)

²⁵ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 25.11.2020)

²⁶ Див. Моніторинг кримінального провадження Авраменка Ігоря Олександровича (засідання 15.05.2020)

²⁷ См. Моніторинг кримінального процесу Росецьова Антона Олександровича і Божого Ярослава Юрійовича (26.10.2020 року)

²⁸ См. Моніторинг судового процесу у справі про закупівлю дизпалива Акціонерного товариства «Українська залізниця» (засідання 27.07.2020 року)

²⁹ См. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.05.20)

з суддів вранці пішла у відпустку, не попередивши про це сторону захисту, хоча адвокату довелося проїхати більше 500 км щоб взяти участь в засіданні, яке не відбулося³⁰.

Ще однією з проблем тривалості розгляду справ було і те, що через брак суддів вони неодноразово передавалися з одних судів у інші, наприклад, таке спостерігалось в справах Н.Штепи³¹ і С.Попова³².

На підставі викладеного вище, можна зробити висновок, що однією з основних причин порушення принципу розумного строку є систематична неявка учасників процесу, найчастіше – свідків, що відзначалося спостерігачами в безлічі звітів.

Розумність строків судового процесу є однією з найважливіших складових права на справедливий судовий розгляд, що гарантується п.1 статті 6 Європейської конвенції. Як основна вимога до функціонування судової системи, вона часто адресується і до України в рішеннях ЄСПЛ («Вергельський проти України», «Боротюк проти України», «Дорошенко проти України», «Ярошовець та інші проти України», «Гавриляк проти України» і інші). Але, незважаючи на систематичне встановлення порушень ст. 6 Європейської конвенції, ситуація в цілому не змінюється, що вказує на необхідність в черговий раз повернутися до витоків поняття розумних строків і особливостей їх застосування ЄСПЛ.

П.1 статті 6 Європейської конвенції визнає за кожною особою, переслідуваною у кримінальній справі, право отримати в розумний строк остаточне рішення про обґрунтованість обвинувачення, спрямованого проти нього, а точніше досягнення того, щоб обвинувачені не залишалися протягом тривалого часу під тяжкістю звинувачення і щоб було винесено рішення про обґрунтованість обвинувачення («Вемхов проти Німеччини» п.18, «Джулія Манцоні проти Італії» п.25, «Броуган та інші проти Сполученого Коро-

лівства» п.65). Це означає, що період, який необхідно враховувати, триває до тих пір, поки положення відповідної особи не перестане бути порушеним у результаті висунутих проти неї звинувачень, і не буде усунена невизначеність щодо її правового становища («Нахманович проти Росії» п.89). У своїй практиці ЄСПЛ наполегливо звертає увагу національних судів на особливий обов'язок щодо забезпечення того, щоб всі сторони, які беруть участь в судовому розгляді, особливо судді, робили все від них залежне для того, щоб уникнути невинуватної затримки в розгляді справи («МакФарлен проти Ірландії» п.121, «Вернілло проти Франції» п.38). Положення статті 6 Європейської конвенції свідчать про те, що обвинувачені особи не можуть занадто довго перебувати в невіданні щодо своєї долі, так як це, крім іншого, змушує особу страждати від почуття невизначеності свого майбутнього («Нахманович проти Росії» п.89, «Іванов проти України» п.71).

На думку ЄСПЛ, «вимагаючи розгляду справ у «розумні строки», Європейська конвенція наголошує на важливості здійснення правосуддя без затримок, що може поставити під загрозу ефективність і достовірність («Вернілло проти Франції», п.38). Розумність тривалості провадження повинна оцінюватися у світлі обставин справи та з урахуванням наступних критеріїв: складність справи, предмет спору, поведінку заявника та відповідних державних органів («Чиареллі проти Німеччини» п.45, «Вергельський проти України» п.116, «Аффаре кюлоті проти Франції п.23, «Кеніг проти Німеччини» п. 99, «Смирнова проти України» п.66, «Боротюк проти України» п.61, «Дуклос проти Франції» п.55).

Слід окремо відзначити особливість фіксації даної негативної тенденції. У частині справ складається ситуація при якій порушення принципу розумності строків судового процесу є «триваючим» порушенням, тобто таким, яке має місце в усіх наступних

³⁰ Див. Моніторинг справи журналіста Павла Волкова (засідання від 25.02.2020 року)

³¹ См. Моніторинг кримінального провадження Штепи Нелі Ігорівни (04.09.2020 , 10.09.2020)

³² См. Моніторинг кримінального провадження Попова С. В. (засідання 06.10.2020)

засіданнях^{33,34,35,36,37,38,39,40,41,42}. Звичайно, цей фактор не є єдиним⁴³, але має значний вплив на те, що тенденція ось уже другий рік знаходиться в лідерах негативних тенденцій. Це, з одного боку, вказує на наявність проблеми, яка не була усунена за час судових процесів 2020 року, а з іншого – на те, що дане порушення є, частково, «пасивним» тобто суб'єктам порушення не обов'язково здійснювати якісь дії для здійснення даного порушення. Більш того, скоріше має місце бездіяльність (або недостатність здійснюваних дій), яка і призводить до порушення.

1.2. Включення в доказову базу «сумнівних» доказів

Під «сумнівними» доказами експерти МТПЛ, в першу чергу, мають на увазі ті докази, які згідно з КПК можна розцінювати як неприпустимі, наприклад, отримані, або надані судом, з порушенням процесуального закону. Протягом 2020 року⁴⁴ спостерігачі

не раз відзначали в звітах факт приєднання до матеріалів справи ряду «сумнівних» доказів, нерідко використовувалися і докази, які не мали прямого відношення до обвинувачення. Експерти МТПЛ припускають, що надання суду такого роду доказів може здійснюватися з метою затягування процесу, або як спроба максимально розширити кількість томів справи, ускладнюючи її.

Під час моніторингу судових засідань спостерігачі відзначали, що в суді часто надавалися неналежні докази, нерідко це робилося з порушенням певних процесуальних норм, як, наприклад, в цивільному провадженні ТОВ «БІОЛ» проти О. Дунаєва, де замість оригіналу оспорюваного договору суду була надана його копія, завірена судом (в той час як Цивільний процесуальний кодекс України вказує, що обставини справи, які за законом повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування). Однак будь-яких документів, які підтвердили б слова представника О. Дунаєва про справжність копії договору, надано не було⁴⁵. У кримінальному провадженні у справі активіста націоналістичної партії ВО "Свобода" Сергія Крайняка суд здійснив вибіркоче дослідження та оголошення чотирьох томів не посвідчених ксерокопій документів, без попереднього вирішеного питання щодо їх приєднання до матеріалів кримінального провадження. За словами адвоката, судом фактично було змінено процедуру і спосіб дослідження доказів. Сторона захисту наполягала на тому, що документи, подані прокурором, були сфальсифіковані, оскільки вони були оформлені неналежним чином, однак, були прийняті судом⁴⁶.

У певних процесах (для сторони захисту) ситуація складалася протилежним чином. Суд не брав до уваги докази адвокатів (не вказуючи мотиви) і спирався тільки на докази обвинувачення. Наприклад, у справі О. Мельника та інших, сторона захисту нада-

³³См. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 2.06.20)

³⁴Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 28.07.20)

³⁵См. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 28.08.2020)

³⁶См. Моніторинг справи Ігоря Гуменюка та Сергія Крайняка (засідання 23.09.2020)

³⁷См. Моніторинг кримінального провадження Тяпкіна Валентина Івановича (27 листопада 2020 року)

³⁸См. Моніторинг справи Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповського Ю.М. (Засідання від 02 грудня 2020 г.)

³⁹Див. Моніторинг судового процесу над С. Зінченко, П. Амброськіним, О. Маринченко, С. Тамтурой, О. Янішевським (засідання від 17.03.2020)

⁴⁰Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 09.04.20)

⁴¹См. Моніторинг кримінального провадження Єфремова Олександра Сергійовича (засідання 16.06.2020, 19.06.2020 року)

⁴²См. Моніторинг справи Олександра Щеголева (23.06.20)

⁴³Інші причини, з прикладами, докладно описані вище

⁴⁴У порівнянні з 2019 кількість подібних порушень збільшилася

⁴⁵Див. Моніторинг цивільного процесу ТОВ «БІОЛ» проти О. Дунаєва (засідання 25.02.2020)

⁴⁶Див. Моніторинг справи Ігоря Гуменюка та Сергія Крайняка (засідання 23.09.2020)

ла суду докази іншої версії обставин скоєння злочину (вбивства, у даному випадку), яка суперечить тій, що надається стороною обвинувачення. Але до матеріалів справи суд долучив лише невелику частину доказів, які надав захист, мотивуючи це тим, що документи не є належними доказами, тобто такими, які не належать до даного кримінального провадження. У даній ситуації необхідно відзначити позицію Верховного суду. В постанові від 21.01.2020 р у справі № 754/17019/17, зазначено, що наявність іншої версії подій є підставою для розумного сумніву в доказі вини. Суд не може залишити без уваги ту частину доказів і встановлених на їх підставі обставин лише з тієї причини, що вони суперечать версії обвинувачення^{47,48}. Даний приклад вказує на те, що принцип «сумнівності» доказів також може бути використаний як інструмент для запобігання вклучення в доказову базу альтернативних (офіційному звинуваченню) версій подій.

Частково схожа ситуація спостерігалася в справі А. Китаєва, де клопотання захисту про тимчасовий доступ до даних оператора мобільного зв'язку про вхідні та вихідні телефонні дзвінки Китаєва і свідка Туманова було відхилено судом, який мотивував своє рішення передчасністю подання, хоча в законодавстві такого поняття немає⁴⁹.

У справі А. Татаринцева на одному із засідань суд не прийняв ніякого рішення за клопотанням захисту про визнання очевидно неприпустимими ряду доказів обвинувачення, але дав прокурору час, щоб встановити обставини, про які йшла мова в поданому клопотанні⁵⁰. У справі О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника захисники неодноразово спостерігали випадки, де стороною обвинувачення до матеріалів справи долучалися докази, отримані з порушенням

процесуальних норм:

- обшук, проведений з недотриманням порядку, встановленого КПК, під час якого вилучили речові докази⁵¹;

- прокурором представлені суду речові докази, які були «запаковані» Полтавським апеляційним судом, незважаючи на те, що вказана справа не розглядалася Полтавським апеляційним судом, тим більше не досліджувалися речові докази в справі. Прокурор не зміг аргументовано пояснити походження упаковки і факту опечатування апеляційним судом доказів. В ході дослідження судом речових доказів, захист зажадав здійснити заміри предметів, але суд вказав, що вони не є експертами і не можуть проводити виміри. З цією ж метою, адвокати заявили клопотання про виклик експертів до суду, проте отримали відмову⁵²;

- адвокат Р. Лазоренко акцентував увагу спостерігача на те, що частина доказів, які сторона захисту вважає важливими, не надається адвокатам стороною обвинувачення для ознайомлення та вивчення. Адвокати неодноразово заявляли клопотання з метою зобов'язати прокуратуру надати документи для ознайомлення, але суд не задовольнив жодне з них⁵³;

- прокурор заявляв клопотання про дослідження оптичного диска, на якому, за словами державного обвинувачення, зафіксовані автомобілі, схожі на автомобіль убитого мера Кременчуга Бабаєва і автомобіля ВАЗ 2108. Але сторона захисту заперечила з приводу залучення даних доказів до справи з огляду на їхню очевидну неприпустимість. В першу чергу, адвокати наполягали на невідомості джерела отримання інформації, що знаходиться на диску, а також способу отримання інформації⁵⁴;

- захист категорично заперечив з приво-

⁴⁷ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 24.06.20)

⁴⁸ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.07.20)

⁴⁹ Див. Моніторинг справи Антона Китаєва (засідання 19.08.20)

⁵⁰ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 28.08.2020)

⁵¹ Див. Моніторинг кримінального провадження О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 30.09.2020)

⁵² Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 11,12,13.08.20)

⁵³ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 15.09.20)

⁵⁴ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 12.03.20)

ду залучення до справи доказів прокурора пов'язаних з тимчасовим доступом до речей і документів, вказавши, що слідчий отримав ці документи, не маючи на це повноважень. Тимчасовому доступу завжди передує відповідний дозвіл слідчого судді⁵⁵;

- захист заявляв про те, що деякі визначення слідчих суддів про тимчасовий доступ до інформації про з'єднання абонентів мобільного зв'язку, відповідних протоколів і оптичних дисків не були відкриті обвинуваченим і адвокатам. У зв'язку з тим, що на їх підставі було складено протокол і отриманий оптичний диск, всі перераховані докази є недопустимими.

Незважаючи на заяви сторони захисту про неможливість подальшого дослідження подібних документів, суд продовжив розглядати дані з оптичного диска. Таке рішення було мотивоване тим, що хоча визначення слідчих суддів не були відкриті, дослідження протоколу і диска можливе, оскільки останні відкривалися стороні захисту⁵⁶. Перераховані вище приклади дають можливість оцінювати таку поведінку суду як неприпустиму і упереджену.

Також, у провадженнях А. Татаринцева⁵⁷ і Є. Сагайдака⁵⁸ спостерігачі відзначали, що захист акцентував увагу на тому, що такий доказ як протокол затримання підозрюваного, який був складений з порушеннями норм КПК, не можна вважати допустимим.

У кримінальному провадженні у справі про вбивство активістки К. Гандзюк захист вважає, що всі зібрані після 2 листопада 2018 року докази є недопустимими, оскільки розслідування здійснювалося неналежним органом⁵⁹. У цій ж справі сторона захисту зазначила, що прокурор має схильність са-

мостійно встановлювати певні факти у справі, що є прямим порушенням чинного КПК України, згідно з яким факти в кримінальному провадженні встановлюються вироком суду, а до винесення вироку, всі дані, наведені стороною обвинувачення, вважаються обставинами, які повинні бути доведені і перевірені судом⁶⁰.

Цікава ситуація спостерігалася у справі про вбивство журналіста П. Шеремета, де прокурор, при вирішенні питання запобіжного заходу, говорив про експертизу відеоматеріалів з камер відеоспостереження, яка встановила зріст вбивць, а після того як захист почав використовувати ці дані для підтвердження невинуватості підозрюваних, так як зріст підозрюваних відрізняється приблизно на 10 см, прокурор висловився наступним чином: отримано висновок про те, що зріст людей взагалі неможливо встановити при ходьбі і експерт не визначив навіть приблизний зріст. Спостерігачі МТПЛ акцентували увагу на тому, що єдиним доказом, яким оперував прокурор була саме ця експертиза⁶¹.

Хоч стаття 6 Європейської конвенції гарантує право на справедливий судовий розгляд, вона не встановлює ніяких правил щодо допустимості доказів як таких, тож, в першу чергу, це підлягає регулюванню відповідно до національного законодавства. Питання, на яке ЄСПЛ вважає за необхідне відповісти, полягає в тому, чи був розгляд в цілому справедливим, включаючи спосіб отримання доказів. Це включає розгляд можливої «незаконності» способу отримання доказів і, якщо мова йде про порушення іншого права⁶², характеру встановленого порушення («ПГ і ДжХ проти Сполученого Королівства», п. 76, «Хеглас проти Чехії» п. 89-92, «Бочан проти України» п.78, «Телфнер проти Австрії» п. 15).

Певні принципи, що стосуються поняття «справедливий судовий розгляд» вплива-

⁵⁵ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 20.05.20)

⁵⁶ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.05.20)

⁵⁷ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 03.09.2020)

⁵⁸ Див. Моніторинг кримінального провадження Сагайдака Євгена Сергійовича (засідання 08 грудня 2020 року)

⁵⁹ Див. Моніторинг кримінального провадження Мангера Владислава Миколайовича, Левіна Олексія Олексійовича (засідання 03.11.2020)

⁶⁰ Див. Моніторинг кримінального провадження Мангера В.Н., Левіна О.О. (Засідання 04.12.2020)

⁶¹ Див. Досудове розслідування у справі Шеремета (судові засідання лютий 2020 року)

⁶² згідно з Європейською конвенцією

ють з вимоги «рівності сторін» в сенсі «справедливого балансу» між сторонами. Відносно судових розглядів, «рівність сторін» має на увазі розумну можливість, надану кожній стороні, подати свою справу – включаючи докази – в умовах, які не ставлять її в суттєво не вигідне становище по відношенню до свого супротивника («Домбі Бехеер Б.В. проти Нідерландів» п.33, «Фуше проти Франції» п.34, «Авотінш проти Латвії», п.119).

Тим не менш, позиція ЄСПЛ передбачає, що для дотримання принципу справедливого судового розгляду, докази повинні бути представлені на публічному слуханні у присутності обвинуваченого з метою змагальної аргументації. У разі, якщо неможливість допитати свідків або провести їх допит пояснюється їх відсутністю, влада повинна вжити необхідних зусиль для забезпечення їх присутності. Нарешті, обвинувальний вирок не повинен ґрунтуватися виключно або вирішальним чином на показах свідка, якого обвинувачений не мав можливості допитати ні під час слідства, ні в суді («Бонев проти Болгарії» п.43, «Аль-Кавайе і Тахера проти Сполученого Королівства» п.120, «Бочан проти України» п.78).

1.3. Неправильне використання та/або ігнорування практики ЄСПЛ

У 2020 році спостерігачі МТПЛ частіше стикалися з некоректним використанням та/або ігноруванням практики ЄСПЛ. Дана тенденція, зафіксована ще у 2018 році, не потрапила в список основних негативних тенденцій доповіді 2019 року, але, на жаль, повернулася в цей список у 2020 році.

У справі О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника спостерігачі неодноразово відзначали повне ігнорування двох рішень ЄСПЛ конкретно по даній справі. Так, ЄСПЛ розглянувши всі наявні матеріали, вважає що в цій справі тривалість досудового утримання під вартою заявників була

надмірною, але судді Гадяцького районного суду і далі постійно продовжували запобіжний захід обвинуваченим^{63,64,65}. Така ситуація, з навмисним ігноруванням рішень ЄСПЛ, суперечить правозастосовчій практиці.

Також, у цій справі зазначалося, що у клопотанні про продовження запобіжного заходу, сторона обвинувачення некоректно цитувала рішення ЄСПЛ і ніяк не пов'язувала таке цитування зі своїми доводами. Наприклад, на одному із засідань, прокурор послався на § 58 рішення ЄСПЛ у справі «Бекчєв проти Молдови», вказавши, що ризик втечі оцінюється в контексті чинників, пов'язаних з характером, моральністю, місцем проживання, родом занять, майновим становищем, сімейними зв'язками і усіма видами зв'язків в країні. Однак, у цьому ж рішенні і в цьому ж параграфі, ЄСПЛ вказав, що очікування суворого вироку і вага доказів можуть бути доречними, але вони не є вирішальними, і можливість отримання гарантій може бути використана для компенсації будь-якого ризику⁶⁶.

Під час моніторингу справи А. Татаринцева зазначалося ігнорування судом практики ЄСПЛ на яку посилалися адвокати, а саме, коли захист подавав клопотання про зміну запобіжного заходу для обвинуваченого, суд відмовив у його задоволенні, не взявши до уваги згадані параграфи рішень ЄСПЛ⁶⁷. З подібними ситуаціями спостерігачі МТПЛ неодноразово зіштовхувалися і в справах Н. Куліш^{68,69,70,71}, С. Сорокіна і В. Сорокі-

⁶³ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 12.02.20)

⁶⁴ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 8.04.20)

⁶⁵ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 28.07.20)

⁶⁶ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 2.06.20)

⁶⁷ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 03.09.2020)

⁶⁸ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (засідання 17.02.2020)

⁶⁹ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (засідання 06.03.2020)

⁷⁰ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (засідання 26.03.2020)

⁷¹ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни

на^{72,73}, І. Поповської⁷⁴, де спостерігачі фіксували повне ігнорування судом практики ЄСПЛ, на яку посилалася сторона захисту.

Ігнорування практики ЄСПЛ також фіксувалося в справах Назара Дубенського, Дмитра Куриленко та Ігоря Ігнатова. Згідно зі статтею 46 Європейської конвенції, держави, які підписалися під нею, взяли на себе зобов'язання виконувати остаточні рішення ЄСПЛ по будь-якій справі, в якій вони виступають сторонами. За заявою Комісара з прав людини Ради Європи Ніла Муйджнікса, авторитет і ефективність системи захисту прав людини, заснованої на Європейській конвенції, порушується тоді, коли органи державної влади не виконують повноцінно постанови ЄСПЛ. А тривале невиконання постанов ЄСПЛ є викликом авторитету самого суду і, як наслідок, всій правовій системі, заснованій на Європейській конвенції⁷⁵. Основне завдання по обов'язковому застосуванню практики ЄСПЛ українська держава покладає на національні суди (Закон України «Про використання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»), вказуючи, що суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ Європейську конвенцію і практику ЄСПЛ як джерело права (стаття 17). Незважаючи на це, ЄСПЛ повторює, що саме на державу покладено обов'язок піклуватися про те, щоб остаточні рішення, винесені проти її органів, установ або підприємств, що перебувають у державній власності або контролюються державою, виконувалися відповідно до зазначених вимог Європейської конвенції. Держава несе відповідальність за виконання остаточних рішень, якщо чинники, які затримують або перешкоджають їх повно-

(засідання 21.05.2020)

⁷² Див. Моніторинг справи Сорокіна Сергія Володимировича, Сорокіна Володимира Вікторовича (засідання 30.04.2020)

⁷³ Див. Моніторинг справи Сорокіна Сергія Володимировича, Сорокіна Володимира Вікторовича (засідання 22.06.2020)

⁷⁴ Див. Моніторинг справи Поповської Інни Петрівни (засідання 24.06.2020)

⁷⁵ Див. <https://www.coe.int/ru/web/commissioner/-/non-implementation-of-the-court-s-judgments-our-shared-responsibility>

му і своєчасному виконанню, знаходяться в межах контролю органів влади («Смирнов проти України» п.54).

Більш того, у рішенні по справі "ТОВ"Базальт-Імпекс "проти України" (п. 22-26) ЄСПЛ виявляє свою тривогу щодо того, що, незважаючи на чіткі положення статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Верховний Суд проігнорував висновки ЄСПЛ викладені в рішенні по іншій справі – «Сокурєнко і Стригун проти України», яке на час провадження у справі заявника вже було переведено на українську мову і надруковано в офіційному юридичному виданні. Таким чином, ЄСПЛ заявило, що не бачить причин, які виправдовували б відхід національного суду від колишньої прецедентної практики ЄСПЛ, коли фактичні та правові обставини ідентичні обставинам, вже розглянутим ЄСПЛ раніше в постановках по інших справах.

1.4. Порушення права на захист

Принцип справедливого судового розгляду включає в себе, у тому числі, право на захист. Дане право гарантується як внутрішнім законодавством, так і міжнародними нормами. Його слід відносити до основоположних прав, зокрема, в кримінальному процесі.

Нерідко спостерігачами зазначалося, що підозрюваним /обвинуваченим і їхнім захисникам не надаються матеріали справи для ознайомлення, що є прямим порушенням права на захист, наприклад, така ситуація спостерігалася у справі про вбивство журналіста П. Шеремета⁷⁶. У справі генерала СБУ О. Щеголева, захисник стверджував, що не може ознайомитися з документами, які є доказами невинуватості підзахисного, при тому, що на руках у нього був допуск до державної таємниці, який він отримав від

⁷⁶ Див. Досудове розслідування у справі Шеремета (судові засідання лютий 2020 року)

уповноважених органів⁷⁷. Також, під час моніторингу справи О. Мельника та інших неодноразово спостерігалася ситуація, коли адвокати подавали клопотання і просили суд зобов'язати прокуратуру надати їм для ознайомлення безліч важливих для справи доказів, але суд не задовольнив жодне з них⁷⁸.

Неодноразово суд невмотивованим рішенням відмовляв стороні захисту в задоволенні різного роду клопотань, у той час як клопотання сторони обвинувачення приймалися. На цьому наголошувалося, наприклад, у справі А. Китаєва, де протягом усього судового процесу, судом не було задоволено жодного клопотання захисту, при цьому всі клопотання обвинувачення судом були прийняті⁷⁹. У справі О. Мельника не можна не відзначити, того, що порушення права на захист мало місце і тоді, коли сторона обвинувачення залучала докази невідомого походження і на заперечення адвокатів щодо їх неприпустимості, неможливості дослідження через те, що стороні захисту вони не відкривалися або ж на прохання про притягнення фахівця на час дослідження доказів у справі, колегія суддів відмовляла в задоволенні клопотання без аргументації рішення^{80,81,82}. Грубе порушення в цій же справі було відзначено, коли сторона захисту хотіла долучити до матеріалів справи докази, які вказують на іншу версію подій скоєння вбивства, що відрізняється від тієї, яка надається стороною обвинувачення, але суд долучив до справи не всі докази і мотивував свої дії тим, що документи не є належними доказами, тобто такими, що не належать до даного кримінального провадження. Ще раз нагадаємо щодо справедливої сатисфакції

Верховного Суду від 21.01.2020 року у справі № 754/17019/17, в якій зазначено, що наявність іншої версії подій є підставою для розумного сумніву в доказі вини^{83,84}.

У справі А. Лесика під час дослідження судом наданого відеофайлу було чітко чути, як співробітники СБУ перешкоджали спробі обвинуваченого вийти з будівлі до свого адвоката, через те, що він відмовився підписувати деякі документи⁸⁵. Схожа ситуація мала місце і в справі Ю. Россошанського, де під час дослідження протоколу і відеозапису допиту, захисник звернув увагу на те, що під час цієї процесуальної дії відсутній адвокат Центру надання безоплатної вторинної правової допомоги, який зобов'язаний був прибути для захисту підозрюваного. Згідно ч. 1 ст. 52 Кримінального процесуального кодексу України, участь захисника є обов'язковою у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів. Також, адвокат Ю. Россошанського вказав на те, що в цьому процесі двічі проводилися маніпуляції з поліграфом, але в матеріалах справи ця інформація відсутня, що знову ж таки, порушує право на захист⁸⁶.

Одним з різновидів порушення права на захист можна назвати залучення захисту з числа адвокатів Регіонального центру безоплатної вторинної правової допомоги при тому, що у обвинувачених/підозрюваних був адвокат за договором. Наприклад в справі Є. Анісімова, де через карантинні заходи його адвокат не мав можливості приїхати в інше місто на засідання, заздалегідь подавши відповідне клопотання, суд прийшов до висновку про доцільність залучення «державного захисника», незважаючи на те, що обвинувачений був категорично проти^{87,88}. У справі

⁷⁷ Див. Моніторинг справи Олександра Щеголева (засідання 18.08.20)

⁷⁸ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 15.09.20)

⁷⁹ Див. Моніторинг справи Антона Китаєва (засідання 19.08.20)

⁸⁰ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 11,12,13.08.20)

⁸¹ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.05.20)

⁸² Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 12.03.20)

⁸³ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 24.06.20)

⁸⁴ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.07.20)

⁸⁵ Див. Моніторинг справи за обвинуваченням Лесика Андрія Анатолійовича (30.01.2020г.)

⁸⁶ Див. Моніторинг справи Юрія Россошанського (засідання від 03.06.2020)

⁸⁷ Див. Моніторинг справи Анісімова Є.А та інших (засідання 16.04.2020)

⁸⁸ Див. Моніторинг справи Є. Анісімова, Гречковського А.А., Бондаренко Є.В. (Засідання

О. Фільцева спостерігачі відзначали, що суд прийняв рішення про призначення Олександру Фільцеву адвоката з Центру надання безоплатної вторинної правової допомоги – В. Башука, всупереч бажанню самого обвинуваченого, при тому, що О. Фільцев також мав захисників за договором, які не змогли прибути з іншого міста в суд через те, що про заплановане засідання суд повідомив адвокатів тільки за три години до його початку⁸⁹. Такі дії суду прямо порушують ст. 59 Конституції України, де передбачено, що кожен має право на правову допомогу і вільний вибір захисника своїх прав.

Згідно з пунктом 3 (с) статті 6 Європейської конвенції, кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто або за допомогою обраного на власний розсуд захисника. ЄСПЛ наполягає на тому, що право кожного обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення на ефективний захист адвоката є однією з фундаментальних характеристик справедливого судового розгляду («Ханжевацкі проти Хорватії» п.21). Для того, щоб право на справедливий судовий розгляд залишалось досить «практичним і ефективним», пункт 1 статті 6 вимагає, щоб доступ до адвоката надавався з моменту першого допиту підозрюваного поліцією, якщо тільки в світлі конкретних обставин кожної справи не буде продемонстровано наявність вагомих причин для обмеження цього права («Колу проти Туреччини» п.51, «Дайанан проти Туреччини» п.п.31-32, «Піщальников проти Росії» п.67). Проте, на думку ЄСПЛ, право на захист включає в себе не тільки право на отримання юридичної допомоги, а й право бути присутнім особисто і, якщо це необхідно, на ефективне спостереження⁹⁰ за процесом. Такі права мають на увазі в самому понятті змагальної процедури («Лагерблом проти Швеції» п.49).

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово вказує на те, що Європейська конвенція пе-

редбачає право кожного обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення на ефективний захист адвоката, офіційно призначеного в разі необхідності, що також є однією з фундаментальних характеристик справедливого судового розгляду («Галстян проти Вірменії» п.89, «Салдуз проти Туреччини» п.51, «Кромбі проти Франції» п.89, «Дайанан проти Туреччини» п.30). Так як Європейська Конвенція покликана гарантувати не права, які є теоретичними або ілюзорними, а права, які є практичними і ефективними, призначення захисника має гарантувати надання ефективної допомоги, яку він може надати обвинуваченому. Більш того, Європейська конвенція говорить саме про «допомогу», а не про «призначення». Слід зазначити, що саме призначення адвоката державою не забезпечує ефективну допомогу, оскільки адвокат, призначений для цілей юридичної допомоги, може ухилитися від своїх обов'язків. Якщо влада повідомлена про ситуацію, вона повинна або замінити захисника, або змусити його виконати свої зобов'язання («Артіко проти Італії» п.33; «Сійрак проти Росії» п.27).

На етапі судового розгляду справи типовим для України порушенням є відсутність у сторони захисту можливості ознайомитися з матеріалами провадження, що може істотно порушити право на захист і принцип змагальності. Вищі судові інстанції систематично переглядають рішення судів на підставі такої проблематики, проте питання залишається актуальним. Як передбачають рішення ЄСПЛ, відповідно до принципу рівності сторін, як однією з рис ширшої концепції справедливого судового розгляду, кожній стороні повинна бути надана розумна можливість представити свою справу в умовах, які не ставлять її в невігідне або скрутне становище порівняно з опонентом («Руїз-Матеос проти Іспанії» п.63). Відмова обвинуваченому в доступі до матеріалів справи, тим більше, коли його інтереси не представляє адвокат, є істотним обмеженням права на справедливий судовий розгляд, з огляду на порушення принципу рівності сторін і обмеження права на захист, яке воно

18.05.2020 р)

⁸⁹ Див. Моніторинг справи Олександра Фільцева (засідання 22-23.07.2020)

⁹⁰ з боку обвинуваченого

спричинило («Махфі проти Франції» п.26, «Фуше проти Франції», п.п.27, 34).

ЄСПЛ нагадує, що стаття 6 пункт 3 (b) Європейської конвенції гарантує обвинуваченому також «достатній час і можливість для підготовки свого захисту» і, отже, передбачає, що поняття захисту від його імені може містити все, що є «необхідним» для підготовки до основного слухання («Галстян проти Вірменії» п.88). Обвинувачений повинен мати можливість належним чином організувати свій захист, без обмеження можливості надати всі відповідні аргументи захисту в суді і, таким чином, вплинути на результат судового розгляду. Крім того, права належні всім, кому пред'явлено обвинувачення в скоєнні злочину, повинні включати можливість ознайомитися, з метою підготовки свого захисту, з результатами розслідування, проведеного протягом всього розгляду. Питання про достатність часу і можливостей, що надаються обвинуваченому, повинен оцінюватися в світлі обставин кожного конкретного випадку («Тарасов проти України» п.88).

1.5. Автоматичне продовження тримання під вартою

Дане порушення вперше проявилось досить масштабно, щоб говорити про наявність негативної тенденції, саме в 2020 році. Спостерігачі незалежно один від одного фіксували його в різних судових процесах.

У більшості кримінальних проваджень обґрунтування стороною обвинувачення необхідності продовження запобіжного заходу у кожному клопотанні по конкретній справі обмежувалося тільки ризиками, передбаченими ст. 177 КПК України. При цьому нові обставини, підкріплені доказами, не називалися.

До таких офіційних ризиків відносяться:

- 1) ризик переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду;
- 2) знищення доказів;

- 3) незаконний вплив на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого,
- 4) незаконний вплив на експерта, спеціаліста в цьому ж кримінальному провадженні;
- 5) перешкоджання кримінальному провадженню іншим чином;
- 6) вчинення іншого злочину або продовження вчинення злочину, в якому підозрюється чи обвинувачується особа.

Зокрема, подібне було відзначено спостерігачами в справі І.Лозинського та інших, де однакові ризики заявлялися по відношенню до всіх обвинувачених, а їх було четверо^{91,92}, також в справі Р. Дубіневича⁹³, в справі Г. Радутного⁹⁴ і інших справах⁹⁵. У справі Н. Куліш, суд в своїй ухвалі не назвав ніяких аргументів для продовження терміну тримання під вартою, але клопотання прокурора задовольнив⁹⁶.

Прокуратура нерідко аргументувала свою позицію виключно тяжкістю злочинів. Наприклад, у справі В. Тяпкіна⁹⁷, в справі С. Козака та інших, в справі І. Близнюка та інших⁹⁸. У справі Р. Дубіневича в рішенні суду, в якому продовжувався запобіжний

⁹¹См.Моніторинг справи Лозинського Ігоря Миколайовича, Кошеварова Євгена Васильовича, Півня Вадима Степановича, Затворського Романа Богдановича (засідання 10.04.2020)

⁹²Див. Моніторинг справи Лозинського Ігоря Миколайовича, Кошеварова Євгена Васильовича, Півня Вадима Степановича, Затворського Романа Богдановича (засідання 28.05.2020)

⁹³Див. Моніторинг кримінального провадження Дубіневича Романа Анатолійовича 12.05.2020 року

⁹⁴Див. Моніторинг кримінального провадження Радутного Григорія В'ячеславовича, Гончара Віталія Валерійовича, Шморгуна Сергія Івановича (01.04.2020)

⁹⁵Див. Моніторинг кримінального провадження Козака С.С., Миткалик В.А., Гуменюк М.Д., Гурко А.Ф. (Засідання 24.04.20)

⁹⁶Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (засідання 21.05.2020)

⁹⁷Див. Моніторинг кримінального провадження Тяпкіна В.І. (Засідання 1.04.20)

⁹⁸Див. Моніторинг кримінального провадження за обвинуваченням Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповського Ю.М. (02 липня 2020 року)

захід, використовувалися наступні факти: звинувачення у скоєнні особливо тяжкого злочину, можливість незаконного впливу з боку обвинуваченого на свідків і потерпілих у справі. Такі аргументи використовувалися в першому рішенні суду про продовження строків тримання під вартою і протягом одного року залишалися незмінними⁹⁹.

Ситуація, в якій сторона обвинувачення клопотала про продовження запобіжного заходу, при цьому дублюючи раніше названі ризики і не підкріплюючи їх новими доказами спостерігалася в справі О. Волкова¹⁰⁰, Ю. Россошанського¹⁰¹, І. Шурмана¹⁰², І. Близнюка та інших¹⁰³, а також неодноразово зазначалося в кримінальному провадженні В. Тяпкіна^{104,105}.

Також, в справі І. Близнюка та інших під час розгляду питання про продовження запобіжного заходу, суд вказав, що фактичні обставини інкримінованих обвинуваченим злочинів, які свідчать про їх підвищеної суспільної небезпеки, в сукупності з вагою можливого покарання і даними про їх особистості, спростовують доводи захисту про недоведеність і необґрунтованість ризиків, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України¹⁰⁶.

Під час моніторингу справи С. Атрощенко та інших спостерігачі відзначали, що суд ініціював розгляд питання про продовження запобіжних заходів через заплановану відпустку суддів, незважаючи на те, що на той

момент питання продовження розглядався лише місяць тому. Позиція суду залишалася незмінною. Суд, не обґрунтовуючи, посилався на те, що ризики не зникли і продовжують існувати¹⁰⁷. Також, передчасна подача клопотання про продовження запобіжного заходу відзначалася і в справі М. Войтенко і інших, крім того, нові обставини через які з'явилася б необхідність продовжувати утримання під вартою були відсутні¹⁰⁸.

У справі О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника експерти МТПЛ відзначали той факт, що клопотання про продовження запобіжного заходу мотивується обставинами, не передбаченими законом, а саме, прокурор стверджував, що позиція захисту О. Крижановського узгоджена з іншими обвинуваченими та має ознаки «процесуальної диверсії». Суд, в свою чергу, не давав цьому оцінку, що може свідчити про згоду із обвинуваченням в «процесуальній диверсії» з боку адвокатів. У той же час, існує небезпідставне побоювання, що в даному провадженні не виконується завдання кримінального процесу в контексті забезпечення прав, свобод і законних інтересів учасників процесу, в тому числі в частині обґрунтування передбачених КПК підстав для продовження тримання під вартою^{109,110}.

За змістом статті 5 Європейської конвенції, незважаючи на право на свободу та особисту недоторканність, особа може бути позбавлена волі у визначених законом випадках, у т.ч. у разі законного затримання або взяття під варту, спрямоване на те, щоб вона [особа] постала перед компетентним органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи

⁹⁹ Див. Моніторинг кримінального провадження Дубіневича Романа Анатолійовича (22 грудня 2020 року)

¹⁰⁰ Див. Моніторинг справи Олександра Волкова (засідання 03.04.20)

¹⁰¹ Див. Моніторинг кримінального провадження Юрія Россошанського (засідання від 22 жовтня 2020 року)

¹⁰² Див. Моніторинг справи Шурмана Івана Володимировича (засідання від 03.11.2020)

¹⁰³ Див. Моніторинг справи Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповского Ю.М. (Засідання від 02 грудня 2020 г.)

¹⁰⁴ Див. Моніторинг кримінального провадження Валентина Тяпкіна (16.07.2020)

¹⁰⁵ Див. Моніторинг кримінального провадження Тяпкіна Валентина Івановича (27 листопада 2020 року)

¹⁰⁶ Див. Моніторинг кримінального провадження Близнюка І.А., Головкина А.О., Хлаповского Ю.М. (Засідання 10.08.2020)

¹⁰⁷ Див. Моніторинг кримінального провадження Атрощенко С. П., Золотарьова О.В., Кобаки І. В. (засідання 13.03.20)

¹⁰⁸ Див. Моніторинг кримінального провадження Войтенко М. С., Плавака А. Д., Косолапи А. П., Богайчука Р. В, Сидорука В. М. (20 листопада 2020 року)

¹⁰⁹ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 09.04.20)

¹¹⁰ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 19.11.2020)

її втечі після його здійснення (п.1 (с) статті 5). Проте, згідно з п. 3 цієї ж статті, кожен, заарештований або ув'язнений, має право на звільнення до суду під умовою гарантії його явки в суд.

ЄСПЛ, беручи за основу в своїх рішеннях Європейську конвенцію, вказує, що для того, щоб позбавлення волі не вважалося свавільним в розумінні п.1 статті 5, одного лише факту, що дана міра застосовується відповідно до національного законодавства – недостатньо, вона повинна бути необхідною за даних обставин. А обґрунтування будь-якого періоду позбавлення волі – незалежно від того наскільки коротким він є – має бути переконливо доведеним державними органами («Ніколова проти Болгарії» п. 58, «Тимошенко проти України» п. 265-266, «Корбан проти України» п. 137, «Бойченко проти Молдови» п. 142-144). Обґрунтування, які вважалися такими, що «відносяться до справи» і є «достатніми» причинами (крім наявності розумної підозри) в прецедентній практиці ЄСПЛ, включали такі підстави, як небезпека втечі, небезпека чинення тиску на свідків або можливість спотворення доказів, ризик змови, ризик повторного вчинення злочину, ризик виникнення громадських заворушень і необхідності захисту укладеного («Бузаджі проти Республіки Молдова» п.88, «Бекчієв проти Молдови» п.57).

ЄСПЛ неодноразово зіштовхувався з ситуацією, коли національний суд в першій постанові про взяття особи під варту вказував на серйозність звинувачень щодо цієї особи і на ризик його ухилення від слідства. Надалі прокурори і суди, продовжуючи строк тримання під вартою, часто не приводять обґрунтувань своїх рішень, а лише посилаються на відповідність раніше обраного запобіжного заходу. У своїх рішеннях ЄСПЛ наполягає на тому, що обмеження судом простою констатацією того, що раніше призначена міра запобіжного заходу була правильною протягом досліджуваного періоду, недостатньо. Згідно п. 3 статті 5 після закінчення певного часу одне лише існування обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення волі

і судові органи зобов'язані привести інші підстави для триваючого тримання під вартою. До того ж такі підстави мають бути чітко вказані національними судами («Бузаджі проти Молдови» п.122, «Борисенко проти України» п.50, «Лабіта проти Італії» п.153, «Харченко проти України» п.80-81, «Барішівський проти України» п.67-68). Небезпека того, що обвинувачений може переховуватися від правосуддя, повинна бути оцінена з посиланням на ряд інших відповідних факторів, які можуть або підтвердити існування небезпеки втечі, або зробити її настільки незначною, що вона не може служити виправданням утримання під вартою до суду («Бекчієв проти Молдови» п.58). Однак, якщо потреби слідства згадуються тільки в загальній і абстрактній формі, їх недостатньо, щоб виправдати продовження тримання під вартою («Клоот проти Бельгії» п.44).

Більш тривале тримання під вартою також може бути обґрунтовано в кожному конкретному випадку тільки за умови, що є конкретні ознаки справжньої необхідності забезпечення інтересів суспільства, які, незважаючи на презумпцію невинуватості, переважають принцип поваги свободи особистості («Кудла проти Польщі» п.114).

ЄСПЛ також підкреслює, що відповідно до п.3 статті 5 Європейської конвенції влада, вирішуючи чи варто звільнити особу або затримати її, зобов'язана розглянути альтернативні заходи щодо забезпечення її явки до суду. Дійсно, це положення проголошує не тільки право на «судовий розгляд в розумні строки або звільнення під час провадження», але також встановлює, що «звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в суд» («Ярзінській проти Польщі» п.44).

Крім цього, на думку ЄСПЛ, заарештовані або затримані особи мають право на перегляд процесуальних і матеріально-правових умов, які необхідні для «законності» позбавлення їх волі (з точки зору Європейської конвенції). І хоча п.4 статті 5 Конвенції не зобов'язує суддю, який розглядає апеляцію на утримання під вартою, розглядати всі аргументи, що містяться в доводах особи,

яка подає скаргу, її гарантії будуть позбавлені сенсу, якщо суд, спираючись на національне законодавство та практику, може розглядати ті, що не стосуються справи або ігнорувати конкретні факти, на які посиляється затриманий і які можуть поставити під сумнів існування умов, необхідних для «законності» позбавлення волі в розумінні Європейської конвенції («Ніколова проти Болгарії» п.58, 61).

Відсутність належної аргументації для продовження строків тримання під вартою – загальна проблема всієї судової системи України. Якщо ризики дійсно продовжують існувати, обвинуваченому повинен бути продовжений запобіжний захід, однак і обвинувачений, і громадськість (на інтереси якої нерідко посиляється суд в своїх ухвалах) має право не тільки чітко розуміти про які конкретні ризики йдеться, а й оцінити обґрунтованість даних ризиків. Питання продовження запобіжного заходу повинне розглядатися на підставі індивідуальних даних кожної справи, і вони повинні відображатися в судовому рішенні. Однак, як правило, ми бачимо лише загальні формулювання, що переходять зі справи в справу, з одного судового рішення в інше судове рішення. Представники МТПЛ стурбовані ставленням органів прокуратури до продовження строків тримання під вартою. У клопотаннях обвинувачення часто відсутні посилання на факти самої справи, аргументація зводиться до загальних формулювань.

1.6. Інші порушення

Крім вищеперерахованих тенденцій, за час моніторингу спостерігачі МТПЛ зіткнулися і з іншими порушеннями права на справедливий суд. І хоча кількість подібних порушень¹¹¹, зафіксованих нами, не дозволяє з упевненістю говорити про наявність тенденцій (крім позначених раніше), проте сумарна кількість порушень, що не увійшли в список основних негативних тенденцій, становить майже 30% від загального числа за-

¹¹¹ А також загальна кількість справ, в яких дані порушення були зафіксовані

фіксованих спостерігачами в 2020 році порушень. Серед таких порушень найчастіше зустрічалися:

- а) Тортури та принижуюче людську гідність ставлення
- б) Ігнорування рішень суду
- в) Покладання тягаря доведення на адвокатів
- г) Тиск на суд
- д) Тиск на адвокатів

До цього списку увійшли лише ті порушення, з якими спостерігачі стикалися неодноразово. Наприклад, випадки ігнорування рішень суду, а так само тортур і такого, що принижує людську гідність ставлення мали місце більш ніж у 10% засіданнях за якими проводився моніторинг.

Якщо говорити про справи, в яких спостерігачі зафіксували дані групи порушень, то тортури і принижуюче людську гідність ставлення спостерігалось в справах О.Мельника і інших^{112,113}, Н. Куліш¹¹⁴, А. Татаринцева^{115,116,117}, В. Тяпкіна¹¹⁸, Н. Шаповал¹¹⁹. Тиск на адвокатів зазначався в справі про закупівлю дизпалива Акціонерного товариства «Українська залізниця»¹²⁰. Тиск на суд – в справі О. Татарова¹²¹, П.

¹¹² Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 12.02.20)

¹¹³ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (засідання 21.05.20)

¹¹⁴ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (засідання 26.03.2020)

¹¹⁵ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 20.03.2020)

¹¹⁶ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 30.04.2020)

¹¹⁷ Див. Моніторинг справи Андрія Татаринцева (засідання 10.06.2020 р)

¹¹⁸ Див. Моніторинг кримінального провадження Тяпкіна В.І. (Засідання 1.04.20)

¹¹⁹ Див. Моніторинг кримінального провадження Шаповала Н.П. (Засідання 27.04)

¹²⁰ Див. Моніторинг судового процесу у справі про закупівлю дизпалива Акціонерного товариства «Українська залізниця» (засідання 27.07.2020 року)

¹²¹ Див. Моніторинг справи Олега Татарова (від 28.12.2020)

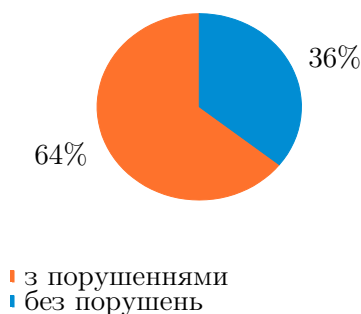

Рис. 1.1.: Відсоткове співвідношення засідань за ознакою наявності порушень принципів судочинства.

Порошенко¹²², Г. Кернеса¹²³. Покладання тягара доказування на адвокатів – в справах А. Чибирдіна¹²⁴, О. Мельника та інших¹²⁵, Н. Куліш¹²⁶, В. Мангера і А. Левіна¹²⁷.

Варто відзначити, що дані порушення фіксувалися спостерігачами МТПЛ і в 2018, і в 2019 році, що може вказувати на «стабільність застосування» подібних зловживань. Однак, відсутність вищезазначених порушень в переліку основних негативних тенденцій (див. стор. 9)¹²⁸ може свідчити про наявність позитивних змін, мова про які піде нижче.

1.7. Позитивні тенденції

Крім негативних тенденцій, в ході моніторингу спостерігачами МТПЛ було зафіксовано і ряд позитивних змін. Позитивним

¹²² Див. Моніторинг справи Петра Порошенка (засідання 08.07.20)

¹²³ Див. Моніторинг справи Кернеса Г.А., Блинников В.Д., Смітського Е.Н. (Засідання 28.02.20)

¹²⁴ Див. Моніторинг судового процесу над А. Чибирдіним (судове засідання від 30.01.2019)

¹²⁵ Див. Моніторинг справи О. Мельника, О. Крижановського, І. Куника (Засідання 12.02.20)

¹²⁶ Див. Моніторинг справи Куліш Наталії Ігорівни (Засідання 26.03.2020)

¹²⁷ Див. Моніторинг справи Мангера В.Н., Левіна А.А. (Засідання 28.08.2020)

¹²⁸ особливо тих порушень, що не потрапляють в список основних негативних тенденцій другий рік поспіль

є відсутність половини¹²⁹ негативних тенденцій, виявлених у 2018 році, в списках основних тенденцій за 2019 і 2020 роки. Нагадаємо, що до цих тенденцій відносяться:

- а) Блокування участі в суді обвинувачених і свідків
- б) Покладання тягара доказування на адвокатів
- в) Тиск на адвокатів
- г) Тиск на суд
- д) Ігнорування рішень суду

Звичайно, поодинокі випадки порушень з наведеного вище списку досі фіксуються спостерігачами. Однак, кількість виявлених порушень і кількість справ, в яких вони виявлені, не дозволяють говорити про наявність негативних тенденцій на рівні всієї судової системи. Деякі тенденції минулих років, такі як блокування участі в суді обвинувачених і свідків, тиск на адвокатів або на суд фіксувалися лише 1-3 рази за весь 2020 рік.

У 2020 році спостерігачі МТПЛ не зіштовхувалися з використанням кліток для утримання підсудних в залі суду, це також можна вважати позитивною зміною (хоча використання скляних боксів все ще має місце). Відмова від подібних заходів утримання в залі суду спостерігається вже третій рік поспіль.

Варто відзначити, що в складний час пандемії коронавірусу і пов'язаних з цим карантинних заходів, деякі суди проводили офіційні відеотрансляції судових засідань для реалізації принципу публічності судового процесу. Нерідко суди не тільки самостійно вирішували які слухання транслювати, а й задовольняли звернення МТПЛ про трансляцію засідань, що цікавили спостерігачів. Такі заходи виглядають особливо позитивно на тлі ситуації в судах деяких країн пострадянського простору і західної Європи¹³⁰, де відеотрансляції не проводяться зовсім або

¹²⁹ 5 з 10

¹³⁰ Наприклад, Вірменії та Франції

трансляються тільки засідання «гучних» процесів.

1.8. Висновки

У своїх щорічних доповідях МТПЛ, крім простої фіксації порушень, намагається виявляти їх причини, так само як і причини позитивних змін у судовій системі України. На наш погляд, у порівнянні з 2019 роком ситуація багато в чому погіршилася. Не в останню чергу це пов'язано з пандемією коронавірусу і введенням карантинних заходів. Цей фактор, в першу чергу, вплинув на порушення принципу розумних строків судочинства і автоматичне продовження запобіжного заходу. Судові колегії не могли зібратися в повному складі, адвокати і прокурори не мали можливості прибути на судові засідання, які відбуваються в інших містах¹³¹. У той же час суди отримали можливість продовжувати запобіжний захід без збору всієї колегії, а тільки рішенням головуючого судді.

Вище ми вже відзначили, що деякі суди намагалися зменшити негативний вплив пандемії на свою роботу. Наприклад, шляхом трансляції судових слухань, налагодивши проведення засідань в форматі відеоконференцій, коли сторони отримували можливість брати участь в процесі дистанційно. Однак, складається враження, що судова система в цілому використовувала карантинні заходи як привід для того, щоб знизити рівень публічності судових процесів.

Проблема гострої нестачі суддів, про яку МТПЛ писав в доповіді за 2019 рік, на жаль, до сих пір не вирішена. Вона, як і раніше, спостерігається практично по всій країні¹³². Безумовно ця обставина є одним з факторів численних порушень принципу розумності строків судового процесу. Судді просто фізично не в змозі оперативно розглядати справи, що надходять. Очевидним кроком на

шляху до вирішення цієї проблеми є збільшення числа суддів або хоча б доведення кількості діючих суддів до встановленої норми. На нашу думку¹³³, питання вирішення даної проблеми сьогодні залежить не від «технічної» готовності судової системи, а від політичних чинників. Черговий виток політичної боротьби перешкоджає подоланню порушень принципу розумності строків судового процесу.

Політичний фактор у судовій сфері присутній не тільки в питанні призначення нових суддів. У 2020 році почалося відкрите протистояння Президента України і Конституційного суду України, після того як президент своїм указом скасував одне з рішень Конституційного суду. Подібні ситуації¹³⁴ вказують на те, що в країні є серйозні проблеми зі здійсненням принципу поділу влади і незалежністю судової гілки влади. На жаль, у 2020 році раніше відмічену тенденцію на збільшення кількості судових засідань на яких не було виявлено порушення права на справедливий суд¹³⁵ не отримала подальшого розвитку. Ситуація, навпаки, погіршилася, див. рис. 1.1.

2020 також став роком коли тренд на зменшення кількості основних негативних тенденцій¹³⁶ змінився зростанням. Загальна кількість основних негативних тенденцій збільшилася з 4-х до 5-ти.

На завершення, необхідно відзначити, що загальна картина не настільки погана, як це може здатися при швидкому ознайомленні з отриманими в 2020 році цифрами¹³⁷. Частково, така картина вимальовується за рахунок дуже поганої ситуації, що склалася лише в декількох справах. Про це мова піде в аналізі статистичних даних.

¹³³ Яка сформувався після участі експертів МТПЛ в широкому обговоренні ситуації

¹³⁴ До яких також можна віднести численні інциденти меншого масштабу

¹³⁵ У 2019 році в 40% засідань, на яких були присутні спостерігачі МТПЛ, порушення не були зафіксовані

¹³⁶ Якщо в доповіді за 2018 рік список негативних тенденцій складався з 10-ти пунктів, то у доповіді 2019 він скоротився до 4-х

¹³⁷ Мова, в першу чергу, про загальну кількість виявлених порушень

¹³¹ Нерідко сторони можуть проживати не в тому місті, в якому проходить судовий процес

¹³² Експерти МТПЛ неодноразово чули про проблеми з нестачею діючих суддів під час проведених в рамках проекту зустрічей

2. Аналіз статистичних даних

У даній частині доповіді ми більш детально ознайомимо читачів з результатами збору статистичних даних, який проводився спостерігачами МТПЛ під час моніторингу судових процесів у 2020 році. Всі результати ґрунтуються на даних спеціальних анкет, заповнених спостерігачами після кожного відвіданого судового засідання.

2.1. Особлива ситуація в справах А. Татаринцева і О. Мельника

До того як перейти до розгляду статистичних даних необхідно окремо окреслити ситуацію, що склалася в двох кримінальних процесах – в справі керівника телекомпанії «Візит» Олександра Мельника, і в справі донецького підприємця Андрія Татаринцева. Особливість цих процесів полягає в тому, що на них припадає майже половина порушень виявлених спостерігачами МТПЛ в 2020 році – 120 порушень!

О. Мельник обвинувачується у вбивстві мера міста Кременчук, а також у вбивстві місцевого судді. А. Татаринцев звинувачується у створенні терористичної організації.

МТПЛ проводив моніторинг цих процесів і в попередні роки, проте такі гнітючі результати виявлені вперше за весь час моніторингу дотримання права на справедливий суд. Наприклад, у 2019 році, у справі О. Мельника було зафіксовано 11 порушень¹, а за 2020 рік було виявлено 68 порушень права на справедливий суд. Схожа ситуація має місце і в справі А. Татаринцева.

Специфіка даних процесів дозволяє припустити наявність «політичної» (або «елітарної»²) складової в обох справах. Хоча, така специфіка проявляється в двох процесах по-різному. У справі Олександра Мельника

зафіксована значна участь регіональної влади в судовому процесі (аж до офіційних постанов місцевого парламенту – Полтавської обласної ради, щодо того, що відбувається в суді). У свою чергу Андрій Татаринцев обвинувачується в створенні терористичної організації. Дане обвинувачення пов'язано зі збройним конфліктом на сході України. Воно також входить в список статей КК, обвинувачення за якими МТПЛ в своїх доповідях традиційно класифікує як судові процеси з політичною складовою.

Саме ці дві справи привели до значного зростання загальної кількості зафіксованих порушень у 2020 році. Причому кількість порушень в цих процесах у 5-7 разів³ перевищує кількість виявлених порушень у будь-яких інших справах за якими здійснювався моніторинг в 2019-2020 роках.

З одного боку, такі «аномальні» показники (в порівнянні з даними, отриманими під час моніторингу приблизно сотні судових процесів, проведеного спостерігачами МТПЛ в 2019-2020 роках) безумовно повинні стати причиною пильної уваги з боку компетентних структур і громадянського суспільства, як на національному, так і на міжнародному рівні. З іншого боку, пряме включення цих справ в деякі частини статистичного аналізу (без зміни підходів формування графіків і таблиць) значно спотворить загальну картину і перешкодить виявленню потенційних проблем притаманних не окремим процесам, а судовій системі в цілому.

2.2. Публічність судових слухань

З точки зору реалізації права на публічність судового процесу, цікаві дані щодо присутності на судових засіданнях представників міжнародних організацій, таких як ОБСЄ і ООН, а також українських ЗМІ і громадських організацій. Зафіксовано 16 випадків

¹Це все одно найбільша кількість порушень виявлених спостерігачами МТПЛ в одній справі за 2019 рік

²Мова про активну участь представників місцевих політичних еліт в судовому процесі

³Як мінімум

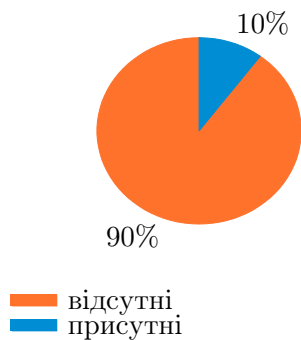

Рис. 2.1.: Присутність міжнародних організацій та ЗМІ на судових засіданнях

ків присутності представників даних структур на судових засіданнях, що становить близько 10% від загального числа проведених МТПЛ моніторинрів (див. рис. 2.1). Ці показники значно поступаються показникам 2019 року⁴, однак така ситуація, швидше за все, викликана карантинними обмеженнями, а не зниженням інтересу вищевказаних структур до судових слухань.

Як і в 2019 році, МТПЛ збирав інформацію щодо публікації місця і часу слухань на офіційному сайті судової влади України. Результати моніторингу показали, що тільки в 2 зі 157 аналізованих випадків інформація про час проведення майбутнього судового слухання не була опублікована на сайті судової влади. Для порівняння у 2019 році було зафіксовано 15 випадків відсутності інформації про час проведення слухання (при цьому загальна кількість аналізованих судових засідань в 2020 році тільки зросла).

2.3. Ситуація з дотриманням права на справедливий суд в українських судах

У 2020 році спостерігачі МТПЛ провели моніторинг 157-ми судових засідань у 49-ти

⁴У 2019 зафіксовано 38 випадків присутності представників даних структур на судових засіданнях, що склало близько третини від загального числа проведених МТПЛ моніторинрів

судах у 14 регіонах України. Такий масштаб спостережень дає нам можливість спробувати проаналізувати суди України⁵ і скласти рейтинг судів на підставі кількості зафіксованих в даних судах порушень права на справедливий суд.

Перед тим як продовжити обговорення даної теми, необхідно підкреслити, що не всі виявлені спостерігачами МТПЛ порушення відбуваються внаслідок дій (чи бездіяльності) суду! Суб'єктами порушень можуть також виступати сторони процесу або навіть треті особи (наприклад, адміністрація СІЗО, громадські активісти і т.д.). Наш рейтинг швидше вказує на «судові» регіони (а не на конкретні судові інстанції), в яких були зафіксовані порушення.

При складанні рейтингу нам знадобилося вирішити наступні питання:

- Як нівелювати вплив великої кількості спостережень в конкретному суді на загальну суму виявлених в даному суді порушень? Адже є велика ймовірність того, що чим більше спостережень було проведено в конкретному суді (тобто чим довше загальний період спостережень), тим більшу кількість порушень буде виявлено. У той же час, в судах, де було проведено моніторинг тільки одного засідання, ймовірність виявлення великої кількості порушень падає.
- Наскільки коректно в одному рейтингу порівнювати суд в якому проводилося тільки одне спостереження, з судом, в якому, наприклад, проводилося 17 спостережень⁶?

Відповіддю на перше питання стало використання середнього арифметичного числа порушень за одне засідання в кожному конкретному суді. Таким чином, ми змогли значно зменшити загальний спектр порушень в судах. Замість величезного спектру від 0 до 68 (як це було б при вказівці загальної

⁵Мова, звичайно, тільки про ті суди в яких проводився моніторинг

⁶Найбільша кількість спостережень проводиться МТПЛ в одному суді

Порушення принципу розумних строків судового процесу	36%
Включення у доказову базу «сумнівних» доказів	21%
Автоматичне продовження тримання під вартою	18%
Некоректне використання та/або ігнорування практики ЄСПЛ	17%
Порушення права на захист	16%
Ігнорування рішень суду	13%
Тортури та принижуюче людську гідність ставлення	11%
Інше	11%
Покладення тягара доказування на адвокатів	7%
Тиск на суд	2%
Тиск на адвокатів	1%
Блокування участі у суді звинувачених та/або свідків	0%

Табл. 2.1.: Наявність вказаної категорії порушень по відношенню до загальної кількості засідань.

кількості порушень виявлених в кожному суді за 2020 рік) ми отримали спектр від 0 до 4,5. На наш погляд таке співвідношення цифр коректніше показує загальну картину спостережень.

Для вирішення другого питання, ми відмовилися від складання єдиного рейтингу з 49 судів, і розділили його на 4 групи, в залежності від кількості проведених в кожному суді спостережень. Таким чином ми отримали наступні групи:

Група «А»: суди, в яких проводилося одне спостереження – 23 суди;

Група «Б»: суди, у яких проводилося від 2 до 4 спостережень – 17 судів;

Група «В»: суди, у яких проводилося від 5 до 9 спостережень – 4 суди;

Група «Г»: суди, у яких проводилося 10 і більше спостережень – 5 судів.

Тепер, роз'яснивши нашу позицію щодо формування «рейтингу», розглянемо отримані результати. У групі «А» спектр порушень варіювався від 0 до 2. Жодного порушення не було зафіксовано в п'яти судах:

- а) Богунський районний суд міста Житомира;
- б) Львівський окружний адміністративний суд;

в) Солом'янський районний суд міста Києва;

г) Херсонський апеляційний суд.

Найбільше порушень (по 2 порушення) було зафіксовано у чотирьох судах:

а) Артемівський міськрайонний суд Донецької області;

б) Запорізький апеляційний суд;

в) Лубенський міськрайонний суд Полтавської області;

г) Суворовський районний суд міста Одеси.

У групі «Б», спектр порушень варіювався від 0 до 1,5. Жодного порушення не було зафіксовано тільки в одному суді, ще в трьох зафіксовано 0,5 порушень:

а) Шевченківський районний суд міста Запоріжжя – 0 порушень;

б) Житомирський районний суд Житомирської області – 0,5 порушень;

в) Київський апеляційний суд – 0,5 порушень;

г) Полтавський апеляційний суд – 0,5 порушень.

Найбільше порушень (по 1,5 порушення) було зафіксовано в трьох судах:

- а) Ковельський міськрайонний суд Волинської області;
- б) Ленінський районний суд Запорізької області;
- в) Харківський апеляційний суд.

У групі «В», спектр порушень варіювався від 1,2 до 1,57 порушень за засідання. Так як в даній групі всього 4 суди вкажемо їх усі:

- а) Дніпровський районний суд міста Києва – 1,2 порушення;
- б) Печерський районний суд міста Києва – 1,4 порушення;
- в) Вищий антикорупційний суд України – 1,5 порушень;
- г) Залізничний районний суд міста Львова – 1,57 порушення.

У групі «Г», спектр порушень варіювався від 0,9 до 4,5 порушень за засідання. Так як в даній групі всього 5 судів укажемо їх всі:

- а) Шевченківський районний суд міста Києва – 0,9 порушення;
- б) Луцький міськрайонний суд Волинської області – 1,0 порушення;
- в) Орджонікідзевський районний суд міста Харкова – 1,0 порушення;
- г) Гадяцький районний суд Полтавської області – 4 порушення;
- д) Куйбишевський районний суд Запорізької області – 4,5 порушення.

Примітно, що 3 суди з групи «Г» (за якими проводилася найбільша кількість спостережень) показують кращі результати, ніж всі суди з групи «В» і навіть частина судів з групи «А» (в яких проводилося лише по одному засіданню).

Дослідження в даному напрямку знаходяться лише на початковому етапі, але практичне застосування подібного рейтингу вельми очевидно – воно, наприклад, дозволить

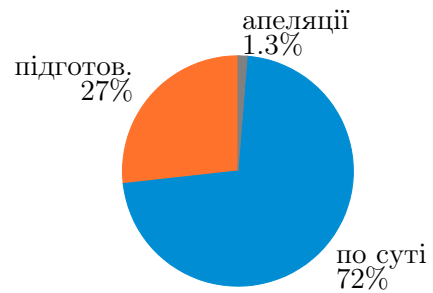

Рис. 2.2.: Стадії розгляду справи.

сконцентрувати зусилля спостерігачів та інших зацікавлених структур на тих «судових регіонах» в яких порушення прав людини трапляються найчастіше.

2.4. Судові засідання

Як і в 2019 році⁷, ми підготували графік «Стадії розгляду справи» (див. рис. 2.2) із зазначенням типу судових засідань за якими здійснювався моніторинг. Традиційно, в загальній масі судових засідань, відвіданих спостерігачами МТПЛ в 2020 році, була велика кількість підготовчих засідань (27%). Число засідань проведених по суті склало 72%. Порівнюючи результати з даними попередніх років, ми бачимо, що в 2020 році ситуація змінилася не суттєво.

Кількість підготовчих засідань з усіх, відвіданих спостерігачами, збільшилася у порівнянні з 2019 роком (було 20%) і майже зрівнялася з показниками 2018 роки (було 30%). Кількість спостережень за засіданнями проведеними по суті другий рік поспіль залишається незмінною (у 2019 році також становила 72%, а в 2018 році – 64%). Такі цифри були отримані, оскільки у 2020 спостерігачі МТПЛ рідше проводили моніторинг апеляційних засідань.

Цікаво подивитися на «результативність» всієї цієї маси засідань. Протягом року наші

⁷ Див. «Доповідь Право на справедливий суд в Україні. 2019».

спостерігачі відслідковували чому конкретно були присвячені судові засідання. Як виявилось, тільки 39 засідань були присвячені вивченню матеріалів справи (це, наприклад, всього 35% від усіх засідань⁸ проведених по суті). Свідки й потерпілі допитувалися тільки на 10 засіданнях (9% від усіх засідань проведених по суті).

Найбільш «популярною темою» під час судових засідань був розгляд питання про запобіжний захід для обвинувачених (обрання запобіжного заходу або його продовження). 69 судових засідань були повністю присвячені тільки питанням запобіжного заходу. Це, наприклад, становить 44% від усіх засідань (включаючи проведені по суті, підготовчі та апеляційні). Всього питання запобіжного заходу розглядалося на 74 засіданнях, тобто тільки на 5 засіданнях (з числа тих, на яких розглядався запобіжний захід) розглядалося не тільки питання запобіжного заходу.

Який запобіжний захід був найпопулярнішим? Під час моніторингу судових засідань спостерігачі фіксували⁹:

- а) Тримання під вартою – 98 разів;
- б) Домашній арешт в нічний час доби – 15 разів;
- в) Особисте зобов'язання – 11 разів;
- г) Цілодобовий домашній арешт – 6 разів;
- д) Застава – 1 раз
- е) Відсутність запобіжного заходу – 41 раз.

За час моніторингу спостерігачі МТПЛ фіксували зміни запобіжного заходу тільки 8 разів.

Викладені вище цифри можуть вказувати на те, що суди набагато частіше присвячують час засідання питанням запобіжного заходу, а не вивченню матеріалів справи і

допиту свідків та потерпілих. Це, з великою часткою ймовірності, є однією з причин великої кількості порушень принципу розумних строків судочинства. Як вже було зазначено в першому розділі доповіді, порушення принципу розумних строків судового процесу є найчастішим порушенням, зафіксованим спостерігачами МТПЛ.

2.5. Співвідношення кількості виявлених порушень з інкримінованими злочинами

Як і у 2019 році, зібраний в ході моніторингу 2020 року статистичний матеріал дозволяє в черговий раз провести перевірку поширеної тези про те, що в справах з «політичною складовою» частіше¹⁰ відбуваються порушення права на справедливий суд. На відміну від медійних або політичних висловлювань, які часто мають суб'єктивний характер, цифри – кількість зафіксованих порушень, номери конкретних інкримінованих статей і т.д. дозволяють отримати досить об'єктивну картину.

У своєму аналізі ми поділяємо всі справи, за якими здійснювався моніторинг, на умовно «політичні» й «інші». На наш погляд, найбільш об'єктивний спосіб для цього – згрупувати справи у залежності від інкримінованої особі статті КК і офіційного обвинувачення¹¹. При такому підході справи, в яких фігурують обвинувачення у злочинах проти основ національної безпеки України, громадської безпеки та/або злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку¹², можна віднести до «політично мотивованих». За час моніторингу ми зіткнулися з наступними обвинуваченнями з даної групи:

ст. 109 КК дії, спрямовані на насильни-

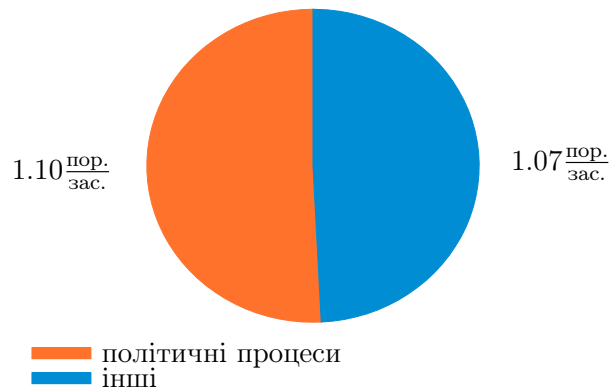
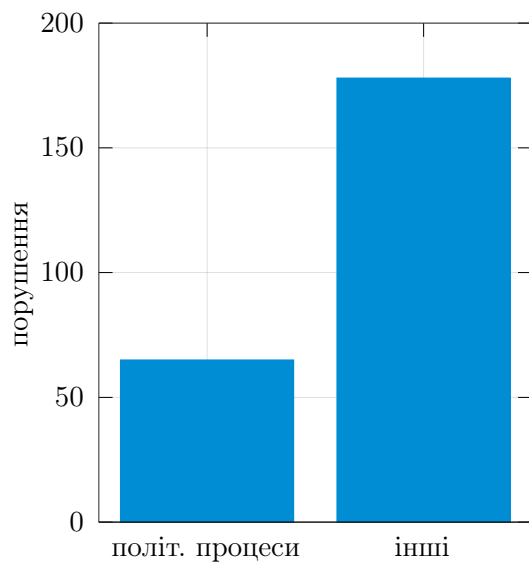
⁸Із загальної кількості засідань за якими проводився моніторинг

⁹Мова про запобіжний захід на момент проведення судового засідання

¹⁰У порівнянні з іншими кримінальними процесами.

¹¹Яке надає уточнюючу інформацію щодо осудних діянь

¹²Ми використовуємо термінологію розділів КК

(а) загальна кількість порушень в кожному з типів процесів.

(б) середня кількість порушень за засідання.

Рис. 2.3.: Розподіл порушень за типами (політичний/інший) судових процесів.

цьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади;

ст. 110 КК посягання на територіальну цілісність і недоторканність України;

ст. 111 КК державна зрада;

ст. 113 КК диверсія;

ст. 161 КК порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками;

ст. 255 КК створення злочинної організації;

ст. 258 КК терористичний акт;

ст. 258-3 КК створення терористичної групи чи терористичної організації;

ст. 258-5 КК фінансування тероризму;

ст. 263 КК незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами;

ст. 340 КК незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій;

ст. 341 КК захоплення державних або громадських будівель чи споруд;

ст. 263 КК незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами;

ст. 365 КК перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронних органів;

ст. 366 КК службове підроблення;

ст. 437 КК планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни;

ст. 438 КК порушення законів і звичаїв війни.

Як правило, обвинувачення з даної групи так чи інакше пов'язані з подіями на сході України, Криму або протистоянням на Майдані взимку 2013/14 років.

Решта обвинувачень увійшли до другої групи «інших» справ.

Важливо відзначити, що частина справ поєднують в собі як обвинувачення з «політичного» списку, так і статті з другої групи. Їх ми віднесли до розряду процесів з «політичною складовою». Для того, щоб загальна картина досліджуваних процесів була наочнішою, ми підготували таблицю в якій вказані обвинувачення і кількість зафіксованих порушень у кожній справі (див. табл. 2.6). «Політичні процеси» в таблиці виділені зірочкою (*). Маючи ці дані, ми змогли підготувати два графіка: перший – відображає загальну кількість порушень в кожній з двох груп кримінальних процесів; другий – середню кількість порушень за засідання в «політичних» і «інших» процесах (див. рис. 2.3б). Другий графік необхідний для того, щоб перевірити чи не вплинули на результати якісь «аномальні» поодинокі випадки (конкретні судові процеси в яких мала місце велика кількість порушень), або той факт, що ми приділяли більше уваги якимось конкретним справам (або групі справ).

Як показують результати графіків, незважаючи на те, що загальна кількість виявлених порушень в «політичних справах» менша, ніж в «інших» (приблизно в три рази), середня кількість порушень за засідання, навпаки, трохи вище в «політичних справах», ніж в «інших». Різниця в показниках двох графіків пояснюється тим, що в 2020 році кількість «інших» справ, за якими здійснювався моніторинг, значно перевищувала кількість «політичних справ» (13 справ проти 59 справ).

Результати аналізу судового моніторингу показують що, по-перше, «політичні справи» все ще не можна назвати «рідкістю» або «поодинокими випадками». По-друге, кількість порушень у «політичних справах» все ще перевищує кількість порушень в інших процесах. Хоча отримані в 2020 році дані вказують на те, що це «перевищення» є незначним.

2.6. Рівність сторін

Важливою складовою справедливого судового процесу є дотримання принципу рівності сторін. Для того, щоб оцінити ситуацію в судових процесах моніторинг яких здійснювався МТПЛ, ми проаналізували «ставлення» судів до сторін процесу на прикладі ухвал суду про задоволення чи відмову в задоволенні клопотань сторін. У результаті були підготовлені два графіка (див. рис. 2.4).

Всього сторонами було подано 195 клопотань. Згідно з отриманими результатами, трохи більше третини клопотань сторони захисту (35%), зафіксованих спостерігачами МТПЛ, задовольнялися судом. У той час як задоволених клопотань з боку прокуратури – 89%.

Ці дані вказують на те, що в ході процесу у обвинувачення приблизно в два з половиною рази більше шансів отримати задовільне рішення суду щодо своїх клопотань. Такий розрив може свідчити про наявність проблеми з реалізацією принципу рівності сторін в судах України. Тим більше, що в доповіді МТПЛ за 2019 рік при аналізі співвідношення задоволених клопотань про залучення нових доказів, розрив між задоволеними клопотаннями захисту і обвинувачення був набагато менше (лише в півтора рази: 46% проти 67%). Розглядаючи дані, зібрані МТПЛ у 2018, 2019 і 2020 роках¹³ можна припустити, що захист і обвинувачення не знаходяться в рівних умовах при розгляді судами клопотань сторін.

Тим не менш, подібне співвідношення не стосується всіх форм взаємодії судів зі сторонами процесу. Наприклад, під час залучення нових доказів суди відмовили захисту (всього зафіксовано 10 спроб долучити докази) і обвинуваченню (всього зафіксовано 17 спроб долучити докази) рівну кількість разів – по 2 рази. Хоча, співвідношення все ж на користь обвинувачення: 2 з 10 проти 2 з 17.

¹³За всі три роки спостережень клопотання обвинувачення задовольнялися набагато частіше ніж клопотання захисту

Рис. 2.4.: Співвідношення задоволених клопотань

2.7. Дисбаланс процесів

Для того щоб наочно показати наявність дисбалансу в порушеннях у судових процесах ми будемо використовувати усталений в статистичному аналізі критерій: криву Лоренца.

Для цього ми відсортуємо всі засідання за ознакою кількості порушень в них і побудуємо криву Лоренца. Ми відобразимо її, разом з нейтральною лінією, на рис. 2.5.

Ця крива зазвичай використовується для відображення дисбалансу доходів населення. Наприклад, чим сильніше відхиляється крива Лоренца доходів населення від нейтральної лінії, тим більше дисбаланс тих самих доходів. У такому випадку кажуть, що у малій частині населення сконцентрована велика частина грошей. В ідеально рівномірному розподілі доходів, коли у всіх доходи однакові, крива Лоренца збігається з нейтральною лінією. Так і в нашому випадку – чим більше відхиляється крива Лоренца порушень від нейтральної лінії, тим більш нерівномірно розподілені порушення в засіданнях.

Ця нерівномірність може бути обумовлена як більшою «упередженістю» судів до справ певного роду, так і тимчасовою нерівномірністю порушень. Під тимчасовою нерівномірністю слід розуміти, що в одній і тій же справі порушення розподіляються нерівномірно по засіданнях.

Чисельно ця нерівномірність виражається

коефіцієнтом Джині G , який є не що інше як відношення площі між кривою Лоренца і нейтральною лінією (зафарбована область на рис. 2.5) до загальної площі трикутника, складеної з нейтральної лінії і країв графіка.

В «ідеальному» випадку рівномірного розподілу порушень між засіданнями крива Лоренца збіглася б з нейтральною лінією. Таким чином коефіцієнт Джині G дорівнював би 0. Навпаки, у разі якби абсолютно всі порушення були б сконцентровані в одному єдиному засіданні, то коефіцієнт Джині G приблизно дорівнював би одиниці. У нашому випадку ми маємо $G = 0.49$, що є досить великим значенням. Для порівняння, таке ж значення коефіцієнта може бути отримано, якби в одному відсотку засідань було б сконцентровано 50% порушень.

У даному контексті слід зазначити, що наближення кривої Лоренца до нейтральної лінії зовсім не свідчить про те, що порушень немає. Це буде говорити лише про те, що суди *однаково* «погано/добре» проводять засідання.

2.8. Взаємозв'язок обвинувачення та кількості порушень у судовому процесі

У 2020 році ми продовжили з'ясовувати, наскільки кожна зі статей КК пов'язана з частотою порушень права на справедливий

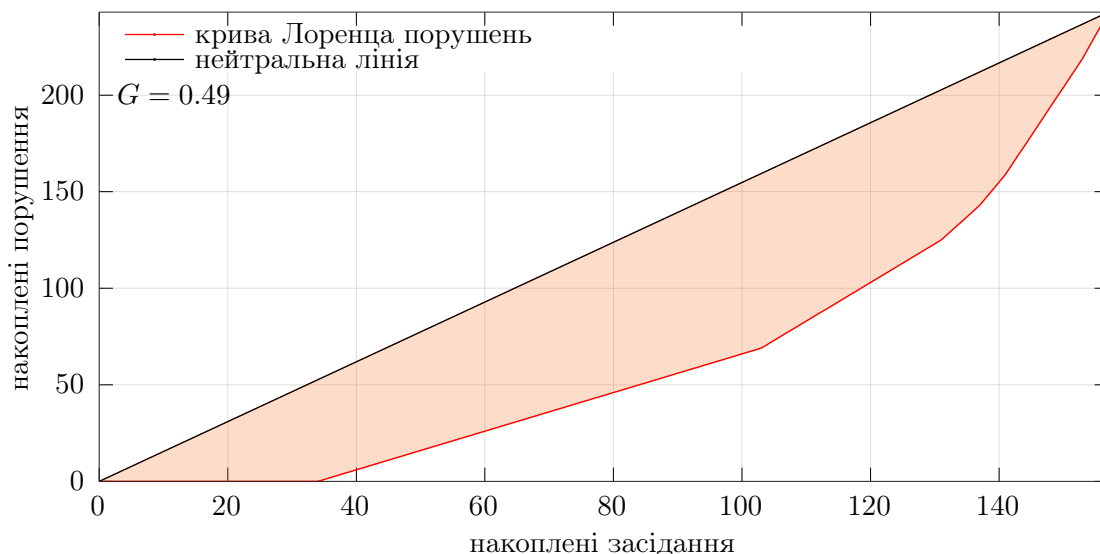

Рис. 2.5.: Крива Лоренца порушень у засіданнях за 2020 рік.

суд. Ще в 2019 році експерти МТПЛ розробили спеціальний алгоритм. Мета подібного інструменту – максимально об’єктивно виявляти потенційно «несправедливі» судові процеси (якщо будуть відомі статті обвинувачення, у провадженнях з якими найчастіше відбуваються порушення) й ефективніше спрямовувати зусилля на профілактику порушень права на справедливий суд.

Залучення даних, зібраних у 2020 році до результатів 2019 року, дозволяє зробити наступний крок в розробці алгоритму, так як точність отриманих результатів залежить від масштабів охоплення судових процесів (чим більше процесів – тим точніший результат).

У чому полягає наш метод? Кожен процес часто включає різні статті обвинувачення (див., наприклад, табл. 2.5). Зважаючи на це, неможливо безпосередньо визначити, яке ж обвинувачення (стаття КК) найбільше впливає на відхилення судових засідань від процесуальних норм¹⁴. Однак, присвоївши кожній статті КК s деякий коефіцієнт порушень X_s , ми можемо скласти систему рівнянь. Для цього дамо кожній справі D_i безліч статей КК S_i , які у ній фігурують.

Підсумовуючи по кожній справі всі вагові коефіцієнти статей, що проходять по ній, ми отримаємо наступну систему:

$$\begin{cases} D_1 = \sum_{s \in S_1} X_s \\ D_2 = \sum_{s \in S_2} X_s \\ \dots \\ D_i = \sum_{s \in S_i} X_s \\ \dots \end{cases}$$

У загальному випадку подібні системи не мають точних рішень. Однак, припускаючи, що ніяка стаття не може мати негативно-го¹⁵ коефіцієнта, тобто $X_s \geq 0$, ми можемо знайти таке рішення, яке дасть нам найменшу помилку. Таким чином ми ізолюємо вплив кожної окремої статті на хід судових засідань. Результати застосування цієї методики на дані моніторингу 2019 і 2020 років наведені в табл. 2.3.

У цьому році у нас вперше з’явилася можливість на практиці¹⁶ проаналізувати ро-

¹⁴За «норму» прийнятий справедливий судовий процес, в якому відсутні порушення

¹⁵Не плутати з «негативним» впливом на хід засідання! В даному випадку негативний коефіцієнт позначає зменшення кількості порушень

¹⁶Так як 2019 рік став першим роком подібного до-

боту алгоритму. Для цього порівнюємо дані 2019 року (табл. 2.4) з даними за 2019–2020 роки (табл. 2.3). Але перед тим як перейти до аналізу відзначимо, що за минулий рік алгоритм був оптимізований. Якщо в 2019 одержуваний коефіцієнт обчислювався з абсолютної кількості порушень в кожній справі, то зараз необхідні коефіцієнти нормалізуються за кількістю засідань, в яких вони були зафіксовані. Таким чином нівелиюються можливі відхилення, викликані підвищеною увагою учасників моніторингу до деяких процесів. Таблиця з даними за 2019 рік відрізняється від аналогічної таблиці, наведеної в доповіді 2019 року, так як перерахована з урахуванням вищевказаної зміни.

По-перше, до кінця 2020 року кількість статей, за якими у нас є дані, збільшилася з 37¹⁷ до 61. Це не тільки розширює діапазон досліджуваних статей КК, а й позитивно впливає на обчислення коефіцієнта кожної статті, так як одні й ті ж статті фігурують у різних справах і таким чином «взаємодіють» з іншими статтями.

По-друге, збільшення кількості справ, статей і виявлених порушень, стабілізують весь рейтинг. Це можна спостерігати по зменшенню розкиду коефіцієнта порушень: якщо в 2019 році його спектр охоплював величини від 0 до 5, то в 2020 він скоротився, і тепер охоплює величини від 0 до 3.73.

Тепер розглянемо динаміку змін в рейтингу статей¹⁸. Багато зі статей, які перебували в перших рядках рейтингу в 2019 році, опустилися значно нижче. В першу чергу це пов'язано з тим, що у 2019 році багато з цих статей фігурували тільки в одній моніторинговій справі, а до кінця 2020 кількість моніторингових справ, з обвинуваченнями за цими статтями, збільшилася, і ці статті зайняли більш відповідне їх реальному стану місце в рейтингу. Так сталося, напри-

слідження, не було можливості порівняти результати з попередніми даними. Ми могли робити тільки теоретичні припущення.

¹⁷Кількість статей в 2019 році

¹⁸Мова про те місце, яке займала в рейтингу (таблиці) та чи інша стаття у 2019-му році і займає тепер

клад, зі ст. 190. У 2019 вона перебувала на першому місці (з коефіцієнтом 5), але після того, як кількість справ в яких є обвинувачення за ст. 190 збільшилася з 1 до 5, стаття опустилася на 6 місце (з коефіцієнтом 1.31).

Навіть у тих статей, які не фігурували у нових справах і зустрічалися лише в одному процесі, ще з 2019 року спостерігається зміна коефіцієнта. Наприклад, така ситуація склалася зі ст. 260 у справі № 93. Це пов'язано з тим, що інші статті в цій справі (ст. 110 і ст. 263) зустрічалися у нових справах (моніторинг яких проходив у 2020 році) і зміна їх коефіцієнта спричинила зміну коефіцієнта ст. 260.

Все це вказує на те, що сам рейтинг статей є динамічним, тобто таким, що постійно змінюється в міру надходження нових даних. Хоча зміни 2020 року можуть вказувати на те, що включення достатньої кількості даних призведе до певної рівноваги, де коливання коефіцієнта порушень кожної статті будуть не такими значними.

Щодо прикладного використання алгоритму, на даному етапі можна припустити, що якщо у статті КК коефіцієнт порушень перевищує 2 в одній (або кількох) справах з обвинуваченням за цією статтею, може спостерігатися велике відхилення від норми, тобто має місце велика кількість порушень. Наприклад, ст. 437 зустрічається тільки в справі №83 – за два роки спостережень в цій справі було зафіксовано 56 порушень. Вона знаходиться на другому місці за кількістю порушень з усіх справ, за якими здійснювався моніторинг¹⁹.

Алгоритм все ще знаходиться в розробці і ми сподіваємося, що у 2021 році нам вдасться залучити до цієї роботи представників наукової спільноти та судової сфери. Дане дослідження, в першу чергу, спрямоване на розробку інструменту, який дозволяє, наприклад, направляти зусилля моніторингу судових процесів саме на справи з підвищеним «потенціалом порушень».

¹⁹Для кращого розуміння ситуації в справі, яка знаходиться на третьому місці, всього 13 порушень

2.9. Висновки

Використання методів статистики і математичного аналізу знаходить своє застосування і в такій сфері як судовий процес. Вони дозволяють перевірити і, в певних випадках, підтвердити логічні висновки, припущення і спрогнозувати подальший розвиток ситуації за допомогою об'єктивних вступних, якими є дані, отримані спостерігачами МТПЛ при моніторингу судових процесів. Звісно ж такий підхід сприяє більш об'єктивному аналізу ситуації (як для спостерігачів, так і для учасників судового процесу). Він, як міні-

мум, дає можливість поставити ряд питань і, згодом, може полегшити процес розробки стратегії і прийняття рішень учасниками процесу і судом.

Експерти МТПЛ продовжують використання і розвиток даних методів при аналізі результатів моніторингу дотримання права на справедливий суд в 2021 році. Така робота дасть можливість точніше виділити наявні негативні тенденції, змоделювати шляхи їх розвитку, встановити масштаби завданих судовій системі збитків і сприяти розробці превентивних заходів.

Спр.	Статті	пор-я зас.	Спр.	Статті	пор-я зас.
83*	258-3, 437, 438	4.5	57	121, 365	1
53	115, 377	3.94	58*	110, 111, 161, 258-3	1
9	115	2	62	185	1
12	307	2	64	289	1
18*	258, 263, 342	2	67	187, 289	1
33	307, 309, 317	2	68	191	1
44	191, 209, 366	2	69	NA	1
60	ГІ	2	70	187	1
81	115, 190, 357, 358	2	71	115, 189, 263, 289	1
84	369	2	77*	191, 255, 258-3, 258-5, 366	1
92	187	2	78	186	1
94	115	2	80	368	1
42	149	1.83	85	187, 253, 263, 353	1
88	289	1.67	87	206-2, 358, 366	1
40	364	1.5	97	115	1
48	191, 366	1.5	3	115, 121, 340, 365	0.75
76	187	1.5	10*	109, 115, 121, 340, 365	0.75
79	187	1.33	72	115	0.75
7	121, 146, 189, 255, 263	1.29	5	115, 189, 191, 209, 255, 263, 263-1, 307	0.67
50	121	1.25	96*	110, 258-3	0.57
1	366	1	25*	110, 111, 258-3, 341	0.5
6	122, 189, 194, 263	1	36	115	0.5
13*	115, 127, 146, 255, 340	1	37	186, 190, 199	0.5
14*	110, 258-3	1	89	146, 190	0.5
17*	263	1	90	286	0.5
20	115, 194, 289	1	19	115	0
21	115	1	23	121	0
22	115	1	28	ГІ	0
27	191, 209	1	29	115, 187, 309	0
30	190, 209, 364-1	1	35*	110, 113, 258, 258-3, 263	0
31	127, 129, 146	1	39*	147, 258, 263, 348	0
41	368-2	1	49	289	0
43	286	1	56	115	0
46	342, 345	1	66	345	0
51*	111	1	82	115	0
55	191, 209, 358, 368, 369	1	98	307, 309	0

Табл. 2.2.: Судові процеси за 2020, інкриміновані злочини (статті КК) і нормована кількість порушень, зірочкою відмічені «політичні» (Див. ознаки «політичних» процесів на стор. 30) процеси

Стаття	X_s , коеф. порушень	Стаття	X_s	Стаття	X_s	Стаття	X_s
437	3.73	307	0.53	258-3	0	253	0
377	2.82	263	0.51	438	0	209	0
286	1.83	127	0.5	427	0	206-2	0
364	1.5	121	0.49	407	0	199	0
317	1.47	109	0.48	366-1	0	189	0
190	1.31	128	0.37	365	0	161	0
149	1.3	115	0.33	364-1	0	147	0
342	1.27	113	0.32	358	0	146	0
260	1.24	110	0.26	357	0	125	0
366	1.17	191	0.25	353	0		
369	1.1	258	0.17	348	0		
187	1.01	ГИ	0.17	345	0		
111	1.01	194	0.1	343	0		
NA	1	129	0.1	341	0		
368-2	1	186	0.09	340	0		
185	1	122	0.06	309	0		
289	0.56	258-5	0.02	263-1	0		
368	0.55	112	0.01	255	0		

Табл. 2.3.: Коефіцієнт кількості порушень у відповідності до статей обвинувачення, 2019-2020.

Стаття	X_s , коеф. порушень	Стаття	X_s	Стаття	X_s	Стаття	X_s
190	5	109	0.69	437	0	187	0
286	4	149	0.5	407	0	161	0
438	2.2	258-5	0.35	366-1	0	125	0
113	1.58	258	0.34	365	0	115	0
342	1.5	146	0.33	357	0	112	0
260	1.42	127	0.33	345	0		
377	1.38	263	0.31	343	0		
111	1.07	128	0.3	340	0		
368	1	110	0.27	258-3	0		
186	1	121	0.14	255	0		
191	0.9	ГИ	0	189	0		

Табл. 2.4.: Коефіцієнт кількості порушень у відповідності до статей обвинувачень, 2019 р., нормування по засіданнях.

Табл. 2.5.: Судові процеси, інкриміновані злочини (статті КК) та нормована кількість порушень, зірочкою позначені «політичні» (Див. ознаки «політичних» процесів на стор. 30) процеси.

Спр.	Статті	пор-я зас.	Спр.	Статті	пор-я зас.
2	187, 190	5	64	289	1
26	286	4	65	258, 258-5, 263	1
83*	258-3, 437, 438	3.73	67	187, 289	1
52*	111, 263	3.33	68	191	1
53	115, 377	3.15	69	NA	1
15*	109, 110, 111, 128, 263	3	70	187	1
9	115	2	71	115, 189, 263, 289	1
12	307	2	74*	110, 111	1
18*	258, 263, 342	2	75*	109, 112, 258, 258-3, 263	1
24*	111	2	78	186	1
32*	109, 110, 111, 161, 263	2	80	368	1
33	307, 309, 317	2	81	115, 190, 357, 358	1
44	191, 209, 366	2	85	187, 253, 263, 353	1
63*	110, 111	2	86	258, 263	1
84	369	2	87	206-2, 358, 366	1
92	187	2	97	115	1
93*	110, 260, 263	2	72	115	0.75
94	115	2	5	115, 189, 191, 209, 255, 263, 263-1, 307	0.67
88	289	1.67	6	122, 189, 194, 263	0.67
16	342, 345	1.5	10*	109, 115, 121, 340, 365	0.67
40	364	1.5	91*	111, 263	0.67
48	191, 366	1.5	31	127, 129, 146	0.6
76	187	1.5	96*	110, 258-3	0.57
73*	109, 112, 258, 258-3, 263	1.33	25*	110, 111, 258-3, 341	0.5
79	187	1.33	36	115	0.5
42	149	1.3	37	186, 190, 199	0.5
7	121, 146, 189, 255, 263	1.29	47*	111	0.5
35*	110, 113, 258, 258-3, 263	1.25	60	ГИ	0.5
50	121	1.25	89	146, 190	0.5
77*	191, 255, 258-3, 258-5, 366	1.14	90	286	0.5
1	366	1	58*	110, 111, 161, 258-3	0.4
8	368	1	3	115, 121, 340, 365	0.36
11*	111, 128, 407	1	4	127	0.33
13*	115, 127, 146, 255, 340	1	19	115	0
14*	110, 258-3	1	23	121	0
17*	263	1	28	ГИ	0
20	115, 194, 289	1	29	115, 187, 309	0
21	115	1	34	187	0
22	115	1	38	115, 189	0
27	191, 209	1	39*	147, 258, 263, 348	0
30	190, 209, 364-1	1	45	125, 343, 357	0

41	368-2	1	49	289	0
43	286	1	56	115	0
46	342, 345	1	59	187	0
51*	111	1	61	115	0
54*	109	1	66	345	0
55	191, 209, 358, 368, 369	1	82	115	0
57	121, 365	1	95	ГИ	0
62	185	1	98	307, 309	0

Табл. 2.6.: Судові процеси, інкриміновані злочини (статті КК) та кількість порушень, зірочною відмічені «політичні» (Див. ознаки «політичних» процесів на стор. 30) процеси.

Справа	Статті	Пор-я	Справа	Статті	Пор-я
2	187, 190	5	64	289	1
26	286	4	65	258, 258-5, 263	1
83*	258-3, 437, 438	56	67	187, 289	2
52*	111, 263	10	68	191	1
53	115, 377	82	69	NA	1
15*	109, 110, 111, 128, 263	3	70	187	1
9	115	2	71	115, 189, 263, 289	1
12	307	2	74*	110, 111	2
18*	258, 263, 342	2	75*	109, 112, 258, 258-3, 263	1
24*	111	2	78	186	3
32*	109, 110, 111, 161, 263	2	80	368	1
33	307, 309, 317	2	81	115, 190, 357, 358	1
44	191, 209, 366	2	85	187, 253, 263, 353	1
63*	110, 111	10	86	258, 263	1
84	369	2	87	206-2, 358, 366	1
92	187	2	97	115	3
93*	110, 260, 263	2	72	115	3
94	115	2	5	115, 189, 191, 209, 255, 263, 263-1, 307	2
88	289	5	6	122, 189, 194, 263	2
16	342, 345	3	10*	109, 115, 121, 340, 365	6
40	364	3	91*	111, 263	2
48	191, 366	3	31	127, 129, 146	3
76	187	3	96*	110, 258-3	4
73*	109, 112, 258, 258-3, 263	4	25*	110, 111, 258-3, 341	1
79	187	4	36	115	1
42	149	13	37	186, 190, 199	1
7	121, 146, 189, 255, 263	9	47*	111	1
35*	110, 113, 258, 258-3, 263	5	60	ГИ	2
50	121	5	89	146, 190	1
77*	191, 255, 258-3, 258-5, 366	8	90	286	1
1	366	1	58*	110, 111, 161, 258-3	6

8	368	1	3	115, 121, 340, 365	4
11*	111, 128, 407	1	4	127	1
13*	115, 127, 146, 255, 340	1	19	115	0
14*	110, 258-3	5	23	121	0
17*	263	2	28	ГИ	0
20	115, 194, 289	1	29	115, 187, 309	0
21	115	2	34	187	0
22	115	3	38	115, 189	0
27	191, 209	1	39*	147, 258, 263, 348	0
30	190, 209, 364-1	1	45	125, 343, 357	0
41	368-2	1	49	289	0
43	286	1	56	115	0
46	342, 345	1	59	187	0
51*	111	1	61	115	0
54*	109	1	66	345	0
55	191, 209, 358, 368, 369	1	82	115	0
57	121, 365	1	95	ГИ	0
62	185	1	98	307, 309	0

А. Звіт підготували

Антон Алексеєв директор Інформаційно-аналітичного центру МТПЛ, координатор проекту Зміцнення верховенства права в Україні;

Анастасія Алексеєва координатор моніторингової групи МТПЛ, експерт Інформаційно-аналітичного центру МТПЛ

Ілля Дікарев науковий співробітник Інституту оптимізації Бранденбурзького технічного університету

Людмила Король юрист, член моніторингової групи МТПЛ

Звіт підготовано за сприяння ЦЕНТРУ ЦИВІЛЬНОГО РОЗВИТКУ.